

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN.

KÖZREBOCSÁTJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA STATISZTIKAI
ÉS NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGA.

4 3

1063190

CSANÁD MEGYE

IRTA

DR. GAÁL JENŐ.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ ÉS AZ ARADI KERESKEDELMI ÉS IPARKAMARA TITKÁRA

KÜLÖNLNYOMAT A »NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE« 1892. ÉVI AUGUSZTUS ÉS
SZEPTEMBER HAVI FÜZETEIBŐL.

Ára: 20 kr.

BUDAPEST, 1892.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

CSANÁD MEGYE

IRTA

DR. GAÁL JENŐ

KÜLÖNLNYOMAT A »NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE« 1892. ÉVI AUGUSZTUS ÉS
SZEPTEMBER HAVI FÜZETEIBŐL.

BUDAPEST, 1892.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Pesti könyvnyomda részvevő társaság.

Csanád vármegye osztozik az Alföld azon szerencsétlenségében, hogy phönixként hamvaiból kellett ismét feltámadnia, reá nézve tehát ugyanaz áll, a mi Békés megyére, hogy t. i. jelen állapotát, fejlődési fokainak figyelmen kívül hagyásával alig lehet méltatni; szükségesnek tartom ezért néhány vonással vázolni Csanád megye történeti alakulását. E vármegye szintén egyike a legrégebbeknek. Nevét mindjárt a honalapítás első századában élt Csanád vezértől, Doboka fiától nyerte, kiről, mint annak első várispánjáról, a Csanád nemzetségről pedig, mint azontúl még századokon át hatalmas birtokos családról szó van az ország minden részeibe szétosztott okmányokban, melyek a megye multjára vonatkoznak. Ezek az okiratok kellőleg még nincsenek áttanulmányozva, de belőlük már eddig is megállapított, hogy Csanád megye a mohácsi vész előtt egyike volt az ország legelőkelőbb, legvagyonosabb és legnagyobb megyéinek. Határai a Tisza vizétől az aradi hegységig és a Kőrös folyótól az Aldunáig terjedtek. Nagyon népes megye soha sem volt, habár területén 129 virágzó község létezett, melyek azonban legnagyobb részt oly kicsinyek voltak, hogy például Makó határán nyolcznak létezését lehet a multban megállapítani. E területek marosmenti vidékeit becses tölgyesek fedték, míg a síkságon erdő nem igen volt található. A vízmelléki községek szűkebb, a beljebb fekvők pedig jelentékenyen nagyobb határral bírtak. A mai nagyobb városok és sok puszta neve is meg volt a multban, de másoknak ma helyét sem lehet megállapítani. A kereszténység első századában püspökségéről lőn nevezetes, mely 1035-ben alapított, midőn az a később szentté avatott és Budán a fellázadt

pogány magyarok áldozatává lett Gellérttel tölthetett be. A tizenharmadik században erősen kezdett a megye népesedni. Később nagy csapások érték nemcsak a tatár pusztítás, hanem a Dózsa-féle parasztlázadás által is, melynek következtében itt, hol az legjobban dult, 40–60.000 ember pusztult el. A megyei hatóságnak, valamint a püspökségnek székhelye ez idő tájt Csanád vára volt, hol állítólag az országnak azon időtájt legnagyobb székesegyháza állott fenn.

E váron kívül még csak egy erőssége létezett, Nagylak és egy kastélya, mely alatt néhány sáncból és toronyból álló váracsot értettek: Makó. De természetes védelmi támpontjai, melyek pedig azon időben oly nagy fontossággal bírtak, nem lévén, a török betörésének sokkal előbb lett áldozata mint a szomszédos, de Gyulától erősebb védelmet nyerő Békés megye. Midőn a török Csálya és Nagylak várait bevette, Csanád vára is csakhamar és pedig Fráter György ügyetlen fondorkodása következtében minden kardcsapás nélkül esett kezei közé. Egy vagy két év múlva úgy látszik ismét visszaveszt a magyarok kezeibe, de azok sokáig itt nem tarthatták magukat s mondhatni, hogy már 1551-ben egész Csanád megye török hatalom alá került. Igaz, hogy a hazájokhoz ragaszkodó magyarok még akkor is fizetgették az adót, Gyulára menekült tisztviselőiknek, de miután 1566-ban az is elesett, a virágzó csanádmegyei községek egymás után semmisültek meg. A törökök úgy felperzselték és kizsákmányoltak itt mindent, hogy midőn 1699-ben kénytelenek voltak Csanád megyéből is eltakarodni, annak területén más, mint pusztaság, néhány elhamvadt falu omladéka, egy pár magában álló és dűledező templom nem volt látható. Csak Makón, mely azelőtt is a legnépesebb és legvagyonosabb községe volt e vidéknek, laktak még emberek. Az a jómódú birtokosság, melynek tagjai százával éltek e tájon, magyar jobbágyaival együtt teljesen elpusztult. A megye érdekeit tehát nem képviselhette és nem óvhatta meg senki, határait nem ismerte a helytartó tanács sem, így történt, hogy területének nagy részét a szomszéd törvényhatóságok ragadták magukhoz, mi ellen a kormánynak sem volt semmi kifogása. A török hódoltság megszűnte után nagyobbrészt az ipeki patriarcha vezérlete alatt bevándorolt ráczokból határőrség állítottott fel a Maros mentén. Ilyen határőr községekké lettek Nagylak,

Sajtény, Apátfalva és Csanád, míg Földeák, Makó, Battonya és Torna a megyei hatóság alá helyeztettek. A település azután lassanként megkezdődött, de felette lassan folyt. A birtokok mind a kincstár kezében levén, a magyar községeket az telepítette a magyar megyékből, az oláh lakosok Csanádra, Sajtényba, Nagylakra, Battonyára és Tornyára nagyobb részét aradmegyei községekből kerültek, később azonban lassanként nagyrészt elvándoroltak innen, Nagylakról a rácok Oroszországba vándoroltak ki, hol Odessa közelében hasonló nevű telepet létesítettek, melyen eloroszosodva jelenleg is laknak. A tótok ugyszólván ezek helyét voltak hivatva elfoglalni, mert Nagylak tót lakossága voltaképp csak 1802 óta kezdett megtelepedni Gömör, Nógrád, Zólyom, Liptó, Árva, de leginkább Békés megye Tót-Komlós, B.-Csaba, Szarvas és Mező Berény községeiből. Ez a lakosság azután itt ugy szaporodott, hogy 1841-ben a nagylaki evangélikusok már rajt eresztettek, Tót-Bánhegyes kincstári telepítvényes községet szállván meg. A magyar települőknek még a mult században mindenféle kedvezményeket adtak, névszerint szabadosoknak jelentették ki őket s mint ilyenek, negyven évig nem tartoztak adót fizetni. A püspökség, mely a hódoltság alatt csak mint in partibus infidelium adományoztatott, szintén visszaállítatott. Az első püspök 1710-ben gróf Nádasdy László lett, a ki eleinte Szegeden lakott és ott is akart maradni, azért ő maga kérte, hogy püspöki lakul a katonai élelmező ház engedtessek át neki. Sőt 1719-ben egy királyi kancelláriai rendelet is érkezett le, mely Szegedet tűzte ki püspöki székhelynek. De miután a Maroson túli püspöki javak átadását várta tőle, mit azonban nem kapott meg, elfogadta az egyszerű residentiát is javak nélkül Temesvárott, hova 1724-ben nagy pompával vonult be. Utóda báró Frankstein Albert, német ember levén, szivesebben tartózkodott az akkor túlnyomólag német-rác városban és 1740—1744 közt kieszközölte, hogy a püspöki székhely állandóan Temesvár legyen. Így esett el Csanád megye a püspökségtől, mely nevét viseli és a melynek terjedelmes jószágai is itt vannak.

A megyei törvényhatóságnak élete csupa vergődés volt a mult században. Közgyűléseit majd Makón, majd Battonyán, majd Szegeden tartotta. Értelmisége oly szegénynek bizonyult, hogy saját működő hivatalnokai nem is voltak, hanem

eleinte csak a csendbiztos huzott a megyétől rendes fizetést, a többi tisztviselőket pedig kölcsön kérte Csongrád és Arad megyéktől, a kik kénytelenek voltak még jegyzőkönyveit is megírni. Már 1729-ben Edelspacher Ignác személyében volt követe és az 1741-iki országgyűlésen eleinte egy, később két követ által szintén részt vett. Történetileg nagyon jellemző az első követi utasítás, melyet a megye akkor adott. Azt kívánta ugyanis az országgyűlésen elhatároztatni, hogy Csanád megye régi határai állittassanak vissza; régi községei kebeleztessenek ismét területébe, a katonai határórség intézménye szűnjék meg és miután az 1739. évnék rendkívül erős tele, továbbá a dögvész nagyon megviselte a megyét, katonai elszállásolással és átvonulással ne sanyargassák. Csanád megye ekkor oly szegény volt, hogy a második követének a nagybirtoku családot alapított Marczibányi Lőrincz csongrádmegyei jegyző fizetésének megbirhatása végett a megyében levő pusztai árendások megadóztatását kellett kérelmeznie. Gróf Nádasdy László püspök sem tudott néhány évvel azelőtt a török ellen tovább folytatandó háború költségeire 450 frtnál többet aláírni. Különben Csanád vármegyének újabkori törvényhatósági élete soha sem haladt valami biztos utakon. Már 1736-ban báró Frankstein Albert esanádi püspök azt kérte a kormánytól, hogy Arad megyéhez csatoltassék. II. József alatt 1786-ban Csongrád és Békés megyével tényleg egyesítettetett is, de a fejedelem uralkodása után ismét visszanyerte külön állását. Az absolut korszak alatt szintén egyesítve volt Békéssel. Ily tapasztalatok után folyton féltvén önállóságát, Csanád megye területének gyarapítására folyton törekedett. Tót-Komlós birtokáért például a nádori bíróságnál perlekedett, mely 1840-ben azt csakugyan neki ítélte oda, de ez az ítélet csak 1850-ben hajtatott végre. Hanem a mint Békés és Csanád megye ismét elváltak, Tót-Komlós újból oda, a hova kívánczozott, Békéshez lón csatolva, mert forgalmi érdekei és összeköttetései ez utóbbi megyére utaltak.

Ezek előrebocsátása után nézzük, hogy ily kedvezőtlen viszonyok között mivé fejlődött mégis Csanád megye. Csanád megye ma egyike az ország legkisebb megyéinek, mert terület tekintetében hatvanhárom megye között az ötvenkilencedik helyet foglalja el és 1618²⁰ □-kilométer terjedelemmel

a szorosabb értelemben vett Magyarországnak 0⁵⁸ százalékat teszi. Területének legnagyobb része 276.990 kataszteri hold termő, a miből ismét a legnagyobb rész 234.883 hold szántóföld, a többi művelési ágak területe következő: 23.494 hold legelő, 9.442 hold rét, 3.994 hold erdő, 3.373 hold kert, 1.307 hold szőlő, 497 hold nádas. A szántóföld a termő területnek csaknem 85%-át képezi, oly arány ez, mely az egész országban páratlanul áll, mert az utána következő Bács-Bodrogban csak 75, Torontálban 72 és Békésben 70% esik a szántóföldre. És ha e mellett felemlitem, hogy átlagos kataszteri tiszta jövedelem tekintetében a negyedik megye az országban, mert csak Torontál, Békés és az intenzív gazdasággal bíró Sopron előzik meg, mindenki láthatja, hogy e kis megye területének termő erejében mily roppant érték rejlik.

De nem csupán talaja, hanem népe is előkelő tényezőjét képezi a megye gazdaságának. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint Csanád megyének 130.575 lakosa volt, kiknek 72⁹³/0-a magyar, 12⁰⁵/0-a tót, 10⁴⁸/0-a oláh, 2⁹⁵/0-a szerb, 1⁰⁸/0-a német volt, a többi nemzetiségek alig jöhetnek tekintetbe. Viszonylagos népessége, hazai viszonyainkhoz képest igen nagy, mivel egy □-kilométerre 80⁶⁹ lélek esett, míg az országban átlag csak 54¹¹ és e tekintetben Csanád megyét csupán Győr, és (ha Budapestet is számba vesszük) Pestmegye előzik meg, az országnak 60 megyéje pedig utána következik. E mellett a csanádmegyei lakosság rendkívül szaporodik is, a mint ezt a legújabb népszámlálás adatai minden kétséget kizáró módon bizonyítják. Ezek szerint jelenleg Csanád megye népessége 130.575-et, tehát 21.564-gyel, vagyis majdnem 20%-al, szabatosan 19⁷⁸/0-kal tett többet, mint tiz évvel ezelőtt, tehát a szaporodás csaknem kétszer oly nagy volt, mint átlag az országban, hol az utolsó évtizedben 10²⁸/0-nyi gyarapodás mutatkozott. A nép szaporodása a rendezett tanácsú megyei székhelyet képező Makóval együtt négy járása közül épen ott volt legnagyobb, a hol az imént a munkás-mozgalmakat lehetett észlelni, t. i. a battonyai járásban, mert itt 28, a kovácsháziban pedig 27%-ot tett, de elég jelentékeny volt a nagylakiban és a központiban is 20^s, illetve 19⁰/0-kal, míg Makó városának gyarapodása 8⁶/0-nál nem ment többre. Érdekes továbbá az is, hogy a szaporodás a kisebb telepítvényes községek mellett épen a munkás-zendülés fészkeben

Battonyán mutatkozik a legnagyobbak. Lelén a gyarapodás 62, Református-Kovácsházán 49, Tót-Bánhegyesen 47, Tót-Kovácsházán 42, Magyar-Bánhegyesen, Kunágotán és Mattencloit-Dombegyházán 32 százalékot tett, de ezek mind 5000 léleknél kevesebbel bíró községek, ellenben Battonya lakossága eddig is jóval meghaladta a 9000 lelket és most az 12.018-ra, vagyis 30°/_o-kal emelkedett. Ezen erős népszaporodás következtében Csanád megye népsűrűség tekintetében ismét előrehaladt az ország többi megyéi között és így bármily meglepő is, tény, hogy a külterjesen gazdálkodó Alföld ezen része a legnagyobb viszonylagos népességű megyék közé tartozik. Ily sűrű népesség és oly külterjes gazdálkodás, mint a minőt Csanád megyében általában folytatnak, párosulva az ott létező latifundiumokkal, sok tekintetben magyarázatául szolgálhatnak a mezőgazdasági munkás-mozgalomnak.

Hitfelekezet szerint 1890-ben a csanádmegyei népességből 50°/₅₄^o/_o római és 3°/₃₁^o/_o görög katolikus, 31°/₄₄^o/_o protestáns, kik közül 18°/₉₆^o/_o református és 12°/₄₈^o/_o ágostai hitvallású volt, 12°/₂₅^o/_o görög keleti, 2°/₃₀^o/_o pedig zsidó, a többi hitfelekezet nem igen jöhet számba. A magyarok római katolikusok és reformátusok, habár Makón és másutt is van egy kevés magyar lutheránus is, a kiknek a zöme különben a tótok közül kerül ki, a görög katolikusok mind oláhok, a görög keletiek pedig főleg oláhok, de jelentékeny száma szerb hívó és néhány száz elmagyarosodott román is van közöttük. A lakosság általában erős, egészséges. Ezer lélekre átlagosan 11 házasságkötés esik, tehát jóval több az országos átlagnál; a születések száma pedig ezer lélekre 58—60-ra tehető, a mi az országos átlaggal (45 per mille) szemben felette kedvező. A halálozási arányszám 36 az ország 32 arányszámával szemben, a mi kedvezőtlen ugyan, de a halálozások és születések összevetéséből kijövő eredmény körülbelül kétszerese az országosnak, a mi nagyjából megfelel a népszámlálás által megállapított szaporodásnak, de nem egészen; a különbözetet a telepes községekbe máshonnan, főleg Békés megye községeiből irányuló bevándorlás teszi. A kedvezőtlen halálozási aránynak főoka a rendkívüli gyermekhalandóságban rejlik. Így például 1889-ben habár ez az év a kedvezők közé tartozik 1000 születésre a magyar állam területén átlag esett 348 gyermek-halálozás 5 éven alul, míg Csanád

megyében 367. E nélkül a népesedés még sokkal nagyobb lett volna.

Azt hiszem, nem lesz érdektelen e nép jellemével kissé behatóbban foglalkozni. A csanádmegyei magyarok az egyes vidékek, sőt ugyanazon vidéken észlelt különböző viszonyok szerint közelebbről tekintve, nagyon elütők egymástól. Más a makói népnek, más a battonyainak, más a volt urbéresnek és az újabb telepesnek, ezek között pedig a kincstáriaknak, vagy a magán uradalmak területére települt gyarmatosoknak jelleme; habár annak sok vonása elárulja is a családi hasonlatosságot. A makói például rendkívül munkás, szorgalmas és takarékos nép. A magyar lelkületnek tulnyomólag erényeivel bír; ha követelnek tőle, dacos és goromba, de ha szépen kéri, áldozatokra is kész. Iskolákra például készséggel hoz áldozatot. Jó szívéről tanuskodik, hogy a szegedi árviz alkalmával tárt karokkal fogadta a menekülőket és óriási mennyiségű élelmiszert adakozott. A férfiak kitűnő munkások s ilyenekül lévén ismeretesek, messze vidékre elviszik őket. Nejeik és leányaik otthon mint hagymakertészek művelik a veteményföldeket. Ezen kívül a makói magyar ember oly ritka üzleti szellemmel is bír, kertészeti terményeit gyakran nagyobb mennyiségben Angliába is elszállítja, itthon pedig kitűnő zöldségeit, melyekről nevezetes és aprójószágait élelmes módon tudja forgalomba hozni. A hatósági rendeletnek, ha az törvényes, engedelmeskedik, de az önkényt nem tűri. A papságnak kevés befolyása van reá. Az ünnepeket nyugodt hangulattal üli meg. Ilyenkor szeret látogatásokat tenni. Lakomái bőven el vannak látva ételkkel, de nem iszákos és bort például csak addig fogyaszt, míg a saját termése tart; a pálinkaivás mind szűkebb körre szorul Makón. Erkölesiség tekintetében annyiban kifogás alá esik, hogy igen sok a vadházasság és különösen a reformátusok között nagy az elvált házasfelek száma. Ellenben nagyon elleni büntettek ritkán fordulnak elő, lopás aránylag csekély számmal történik. A nép testalkatát az erős középtermet jellemzi. Többnyire barnák, a test arányos fejlődésével. Közepes táplálkozás mellett kitartó munkára képesek. Makó hadjuttalékával sohasem maradt hátralékban. A nép értelmiségének bizonyítéka, hogy az onnét sorozott katonákból kitűnő altisztek válnak. Elég vallásos, a nélkül, hogy bigott vagy rajongó lenne, de

hazáját a rajongásig szereti és azért minden áldozatra kész. Szóval e nép sok jó és kevés rossz tulajdonai mellett méltó lakosa ez áldott földnek s a fejlődésnek biztos zálogával bir. Makónak a legutóbbi népszámlálás alkalmával 32.663 lakosa volt. Szintén igen jó magyar nép lakik Cs.-Palotán és Apátfalván is. Az előbbi község lakosai kissé fényűzők, míg az utóbbinak népe maga a takarékoság és szorgalom megtestesülve. De oly vállalkozási és üzleti szellem nincs bennök, mint a makóiakban. Nem mondható el ez a dicséret a battonyai magyarokról, a kik ezen 12.018 lelket számláló mezőváros lakosságának mintegy hattizedét képezik. Ők, habár köztük, különösen a földes gazdák között, szintén van több jóra való ember, általában a magyar jellemnek inkább rosszabb vonásait hordják magukon. Ennek folytán a nagy mértékben szaporodó battonyai magyarság nem is halad sem vagyoniilag, sem erkölcsileg. Nincs ugyan annyi terület a vagyonosodásra, mint a makóiaknak, de a mi van, azt sem használják fel kellőleg. A proletariatus egyre nagyobb lesz; az iszákosság folyvást terjed, habár ünnep- és vasárnapokon templomai zsufolva vannak.

Ezen volt úrbéres községeken kívül a magyarság a telepítvényes községekben is túlnyomó. A kincstári telepések alapjában véve nem rossz nép. Munkabírók és elég munkások, kivált a nyári szorgos dolog idején rendkívül nehéz és sok munkát végeznek, de a telet általában tétlenül töltik. Erkölcsük kissé laza, nyugodt viszonyok között békés természetűek ugyan, de könnyen felizgathatók és a benyomásoknak könnyen engedvén, általában nem következetesek. Testalkatuk közepszerű s nem fejlődik úgy, mint kellene, ennek oka az, hogy fiatal korukban nem ápolatnak eléggé s a korán kezdett mezei munka folytán elcsenevészednek. E nép megélhetési viszonyai nem kedvezők, mert a kincstárral szemben, de egyébként is nagyon el van adósodva, a minek okát nemcsak az képezi, hogy a föld vételára és a közterhek súlyosan nehezülnek rá, hanem az is, hogy könnyelmű. A házas zsellérek kevésbé vannak eladósodva, de a napszámosoknál előfordul, hogy hárman összeállva, ha semmiök sincs is, 150 frtot kapnak hitelbe. A magántelepítvények magyarságának jelleme általában valamivel jobb. Dombegyházán a nők kissé gyengék, de a férfiak elég erősek, a nép vallásos, de papját, elől-

járóit nem szereti, ünnepnapon délelőtt a templomba megy, délután a korcsmába, de mióta az italmérési jog bérlője a hitelt megszüntette, csak akkor iszik, ha pénze van. Kevermesen, mely báró Sina-féle telepítvény volt, a nép nagyon értelmes, becsületes, önérzetes, kötelessége teljesítésében pontos, de nem mindig őszinte. A munkában szorgalmas, ügyes és kitartó, de nem eléggé előrelátó, számító és takarékos, s mert bizalmatlan, kevés nála a vállalkozási szellem és a társulási kedv, különben erkölce jó, nagyobb büntetésekre nincs benne hajlam; természete békés, engedelkeny és türelmes, a nélkül, hogy szolgalelkű volna. Testalkata elég erős és formás, családi és társas élete csendes s a kevermesi, bár örömet találkozik szomszédaival és barátaival egy kis eszmecserére, a korcsmát az ifjuság és egyesek kivételével a nagy többség kerüli, a módos kisebb része inkább a kávéházat keresi fel ünnepnapokon egy-egy órára. Csak egy pár iszákos van a községben, kik azonban a pálinka drágaságával ritkulnak. Habár előljáróinak és papjainak jelenleg nincs rá nagy befolyása, különben ez az értelmes nép nagyon tisztességtudó. Az oláhok nagyobb mennyiségben Nagylakon, Sajtényban, Csanádon és Tornyán laknak, a tótok legnagyobb számmal szintén Nagylakon fordulnak elő, de a telepítvényes községekben is vannak. Ezen két nemzetiségnek éles megfigyelő tehetségre és hasznos tapasztalatokra valló jellemzését bírom Szeberényi Andor nagylaki ág. hitv. lelkész barátomtól és volt képviselőtársamtól, a ki kérésemre szíves volt azt összeállítani. Ő ugyan csak a nagylakiakat írja le, de a mit mond, egészben a megye többi tót és román lakosaira is áll; a hol eltérések vannak, azt röviden megjegyzem. A tót nép eléggé értelmes, gazdasági ismereteit kizárólag tapasztalatok útján gyűjti, mert az elméleti ismeretek iránt érzékkel és hajlammal nem bír. Igen munkás, de mindenki iránt bizalmatlan, a hatalommal szemben pedig meghunyászkodó. A románok kissé dologtalanok, de a tótok példája hatott rájuk; a nagylaki oláhok, kik vegyesen laknak a tótokkal, a 12.800 lakosból 6.847 tóttal szemben 4.269 lelket számlálnak. A magyar, szerb és német ajkúakkal vegyesen lakó oláhok sokkal munkásabbak, mint a hol vegyületlenül laknak, de ravaszok, nem megbízhatók és elbizakodottak. A két nemzetiség (tót és oláh) többnyire farkasszemét néz egymással és ritkán értenek egyet.

Házasság vagy vállalatok útján nem vegyülnek, minden kérdést tót vagy oláh szempontból fognak fel, a birtokszerzésben versenyeznek és oda törekszenek, hogy a tótok oláh, ezek pedig tót földet csiphessenek el. Az erkölcsök hanyatlását nagyon előmozdítják az országos képviselőválasztások és ez a hanyatlás, fájdalom, aggasztó mértékben észlelhető. A nép igen babonás, kivált az asszonyok. Hisznek a kuruzslóknak, felkeresik a javasasszonyokat és félnek a megigézés-től. Szeretik, kivált ruhában, a fényűzést, selyemkendőkre százakat költ nemcsak a jómódu paraszt neje, hanem a napszámosé is. Ruha után nem is lehet a gazdát a bérestől s a gazdaasszonyt a szolgától megkülönböztetni. A szolgál, ha nőszül, sokszor két évi bérért is elkölti a lakodalomra. Pénzre szeretnek kártyázni a lebujsokban úgy, mint a kávéházakban, de a kis lottó, hiába tettek vele háromszor is kísérletet, nem tudott meghonosodni és üzlethiány miatt be kellett gyűjtőhelyét záratni. A tót népnél nemzetiségi öntudat és aspiráció nincs, de anyanyelvéhez családja körében és a vallásos szertartásoknál nagyon ragaszkodik. Van egy háromszáz év óta használatban levő énekes könyve, melyet többre becsl a bibliánál. Annak ezernél többre menő énekét ismeri és körülbelül kétszáz dallamát tudja. Ezekkel üdvözli ő a hajnalt, ezekkel fekszik nyugvó helyére és ezek foglalatját nevezi per eminentiam »könyv«-nek. Minden férfi beszél három nyelvet: tótul, magyarul és oláhu, a mire a csak egy nyelvet beszélő magyarral szemben büszke és ezzel nem éppen hizelgő módon dicsekszik is, vele szemben arra is sokat tart, hogy nem oly lármás és házsártos, mint a magyar. Nemzetiségi öntudatról, politikai aspirációkkal kapcsolatban, nála azonban szó sem lehet. Nem politizál, nem törődik a világ folyásával, csak jó termése legyen és jó legyen a termények ára. Ennek ellentéte az oláhság, mely egyházat, községet, hazát nem ismer, csak román ügyet. Előljárói választásánál is főleg nem az alkotmányra, hanem a románságra van tekintettel. Kész hamisan esküdni más nemzetiségűvel szemben, oláh társa javára. Jogokat követel, akár méltányosan teheti azt, akár nem. Önző, elbizakodott, türelmetlen, sőt kegyetlen nem oláhokkal szemben. Egymás között czivakodók, verekedők, de ha oláh kérdéstről van szó, az egymást halálra gyűlölők is szövetségre lépnek. Ezen jellemvonások ily élesen az általan

ismert battonyai és tornyai oláhok között kevésbé észlelhetők és a velők lakó magyarság iránt én több simulékonyságot tapasztaltam náluk. A tótok vallásosak és sokat adnak papjuk és előljáróik szavára. Az utóbbi időben ez irányban visszaesés mutatkozik, valamint az ünnepek szentül tartásában is. Az iszákosság azonban nem terjed közöttük. Az oláhok vallásossága itt az ünnepeknek dőzsölés általi megülésében nyilvánul és e részben jó példával maga a papság jár elől. A vasárnapot alig ünneplik meg s a templomokat nem látogatják. Ugy a tótok, mint az oláhok különben erős emberek, a mit ez utóbbiak később még szóba hozandó rossz táplálkozása mellett valóban csodálni lehet.

Igy néz ki Csanád megye népe általában. Egészen véve tehát annak becsét, gazdasági tekintetben, minden hibái mellett is elvitatni nem lehet. Mielőtt a termelés egyes ágainak jellemzésére térnék, beszélni kívánok még annak két más fontos feltételeiről, a talaj minőségéről kapcsolatban a vizrajzi viszonyokkal és az éghajlatról. Csanád megyének területe oly sík, mint a tekeasztal, csak egyes halmok, melyek természetére nézve ugyanaz áll, a mit a békésmegyeiekre felhoztam, szakítják meg azt. Nevezetes ezek között a battonyai határban lévő Czikóhalom, melynél sok irányban futnak össze a közlekedés utai, ott több község határai érintkeznek és annak nevét az útbaigazítások alkalmával beszédközben is gyakran hallhatni. A talaj maga a legtermékenyebbek egyike az országban. Általában képletére nézve hasonlít a békésmegyeihez. A búzát ép oly jól megtermi, mint amaz. Az egyes vidékek szerint, sőt ezek határán belül is azonban nagyon különböző. Igy Makónál kilencz tized részben kitünő fekete föld, ez ismét felerészben kötött mocsaras fekete, a Maros közelében pedig egy kevés iszap vegyülettel bir, de egyes, csupán legelőnek használható szikes részei is vannak. Nagylaknál többnyire fekete szik, melyben a búza kitünően megterem; szeme kicsiny, vörös és sima, de aczélos és súlyos. A tengeri is bőven és jó minőségben terem. A battonyai határ homokkal mérsékeltlen kevert fekete agyag. Kevermesen a talaj minősége fekete homokos elsőrendű televény. Tornyán a jobb szántóföld szárazon barna, nedvesen sötétbarna, kedvező kötöttségű homokos homag, a kevésbé jó föld világos szürke, nedvesen világos barna. Hogy mily

különbség van itt az egyes dűllők közt, mutatja, hogy első osztályú szántóföld itt nem levén, a legjobb másodosztályúnak tiszta kataszteri jövedelme 12 forinttal, a nyolczadik osztályúé pedig öt krajczárral van megállapítva. A kovácsházi járásban rendszerint jó fekete televényföld van, itt-ott csekély homokos vegyülettel. Csaknem minden idevaló haszonnövény termesztésére alkalmas és igen könnyen munkálható. Ezt különben az egész megyére szabályul lehet felállítani. Egyes foltok vannak ugyan, hol a szék kiüti magát, de azok kicsinyek és a megye nagyobb részében, a nagylaki határt kivéve felette ritkák. E szék ugyanazon minőséggel bír, mint a békési, de ezzel együtt nagyon különbözik a Szeged és Dorozsma mellettől. Szabó József szerint csak a név és a felület színe közös. A békés-csanádi vakszék anyaga finom csillámból és kovarészekből áll, a Szeged vidékié pedig seperhető széksó. A békés-csanádi szék a legtömörebb, legsűrűbb talajnem, melyen a víz át nem hat s felületes mázolásához is tetemes eső szükséges, a Szeged vidékié a leglazább homoktalaj, melynek hézagain át könnyű útja van a viznek. Amaz a legfinomabb iszapolás eredménye, ez pedig kovának és nátron tartalmú ásványok elmálásából származó termék durva halmazata; amaz székes, vagy szikes, emez széksós vagy sziksós föld. Vizrajzi tekintetben nevezetes e megyében a Száraz-ér, melyet már az ősmagyar időkben is így hívtak, mert szárazság idején az év nagy részében nem volt benne víz, de néha két méter mély is szokott lenni. A Száraz-ér a Marosból veszi eredetét. Aradtól a Maros keletre fekvő első kanyarulatánál szakad ki a Holt-Maros, mely Pecskánál az anyamederbe ismét visszatér. Ebből jön ki a Száraz-ér és Tornyán, Battonyán, Mező-Kovácsházán áthalad. Tót-Komlós és Sámson mellett vonulva tovább. Ezen érnek szabályozásával már régen foglalkoztak, de komolyabban annak előkészítéséhez csak 1872-ben kezdtek látni, mivel ez idő tájt a vad vizek Arad, Csanád és Csongrád megyében roppant károkat tettek. Eleinte arról is beszéltek, hogy a szabályozandó Száraz-ér hajózási czélokra szintén alkalmassá tétessék, de még mint vízlevezető csatornának létesítéséhez sem tudták a kezdeményezők és a kormány megbizottai megnyerni az érdekeltséget. Tíz év mulva kormánybiztos neveztetett ki e czélból, de csak utódának, Návay Imre csanádmegyei volt főjegyző-

nek sikerült a szabályozó társulatot, Baross Gábor akkori közlekedési miniszter erélye által támogatva, létrehozni. Ez a nevezett évben meg is kezdte működését és elfogadta a kir. kulturmérnökség által elkészített azon tervet, mely szerint az Arad felől jövő száraz-éri vizek még az említett város határában az ér medréből kiemeltetvén, Pécska felett a Marosba vezetessenek, a Száraz-ér azontúl összegyűlő vizei azután Sámson alatt emeltessenek ki annak medréből és Apátfalva alatt nyílt csatornán ömlesztessenek a Marosba. Úgy a felső, mint az alsó csatornának 1889 végéig készen kellett lenni. Az összes munkálatok keresztülvitelének költségei 800.000 forintra vannak számítva. Sokan nincsenek e munkálatokkal megelégedve, pedig az idei nagy belvizek két hónapig szakadatlanul dolgot adtak a csatornáknak s mintegy 40.000 hold területet valószínűleg már eddig is annyi kártól mentettek meg, mint a mennyibe az egész munkálat került.

Csanád megyének egyetlen folyója a Maros, mely annak kelettől nyugatig déli természetes határát képezi. Hajdan alsó szakaszán több ágra szakadt, melyek közül az anyamedren kívül legnevezetesebb az Aranka volt, azonban kiömlésénél még e század elején elzáratott és ma csak egy völgy jelzi régi medrét. Gátak a Maros mellett egyes helyeken már emberemlékezet óta voltak. A mostani csanádmegyei és a velök szemben levő töltések 1825--1830. közt jöttek létre, nagyrészt közerővel építettvén ki. E töltések azután folyton javítottak, erősítették és magasbítottak már 1860, de leginkább 1879 óta. A társulati töltések a csanádi oldalon az apátfalva-makói határnál kezdődnek és megszakítás nélkül a Tiszáig terjednek s a kőrös—tisza—marosi ármentesítő társulat tulajdonát képezvén, az árvízvédelmi költségek igen súlyosan nehezednek e vidékre. Apátfalváig részint községi gátak vannak, részint pedig a Maros partja oly magas, hogy annak árvizei ellen a védekezést eddig fölöslegesnek tartották.

A szabályozásokról már II. József idejében volt szó, a harminczas években ismét előtérbe lépett, de már ekkor élénk ellenzésre talált azon eszme, hogy a Maros Szeged alatt vezetessék a Tiszába, mert a város kereskedelmének károsításától tartott ez által. A negyvenes évek elején Vásárhelyi Pál vezetése alatt itt is, mint a Tiszán és más mellékfolyóin

kitűnő hely- és vízrajzi felvételek történtek. Egy országos bizottság, melyet 1842-ben József nádor alakított, a Dunán és Tiszán kívül a Marost is szabályozandónak véleményezte, mert annak a belföldi közlekedés szempontjából fontosságot tulajdonított. Ily előzmények után ásott 1845-től 1872-ig a Maroson 33 átmetszés; melyek a folyó hosszát 88 kilométerrel megrövidítették s árvizeinek is gyorsabb lefolyást biztosítottak. Ezen közmunkaerővel készített átmetszések általában anyamederré fejlődtek ki, néhány azonban, de még Arad megyében túlszélessé válván, elfajult. Az 1872. évtől fogva újabb átmetszés nem létesült, mert az a vélemény vált uralkodóvá, hogy minden fontosabb teendő e részben már végre lett hajtva. Az 1879. évi szegedi katasztrófa után a kormány által meghívott külföldi szakértők, véleményükben a Marosra is kiterjeszkedtek, azt mondván, hogy miután annak árvizei korábban futnak le, mint a tiszai árvizek, a nagyobb kanyarok átvágása Szeged biztonsága szempontjából nem aggályos, ellenben a helyi körülmények szerint az esetleg kívánatos lehet. Ennek figyelembe vétele mellett újabban átmetszések csak ott terveztetnek, a hol ez a helyi körülmények által indokolva van. A Maros medre az állam költségén tartatik rendben s eddig évenként rendszeren 30,000 forintba kerül.

A kormány jelenleg a Marosnak rendszeresebb szabályozását tervezi és az erre vonatkozó tervek most vannak készülőkben. Öntözésre a Maros vize igen nagy előnnyel lenne felhasználható, nemcsak, mert annak állása mértékadó az egész vidékre nézve, hanem mivel kitűnő iszapos tartalommal is bír és e tekintetben alig különbözik a Nilus ismert áldásos vizétől. Minden tulzástól ment tehát azon állítás, hogy a Maros vidéke van hivatva Magyarország mezőgazdaságában azt a helyet elfoglalni, melylyel Olaszországban Lombardia bír. Az aradi gazdasági egylet felfogván az öntözés megmérhetetlen horderejét, e vidéken az arad-csanádi öntöző csatorna terveinek elkészítését a királyi kulturmérnökség által kezdeményezte. E tervet múlt évi szeptember hó 26-án mutatta be Mezőhegyesen a kulturmérnökség főnöke, Kvassay Jenő miniszteri tanácsos és az azokat elkészített Thomka Emil főmérnök az arad- és csanádmegyei birtokosság száz tagot meghaladó nagygyűlésének. Ez az érdekeltség nagy

választmányát rögtön meg is alakította és elhatározta, hogy mindent el fog követni a nagy horderejű és korszakot alkotni hivatott terv megvalósítására. A tervet Arad vármegye leírása alkalmával fogom részletesebben ismertetni. A Maros vizéből táplálkozik a mezőhegyesi élővizcsatorna is, melyről később fogok szólni.

Csanád megye éghajlata legnagyobb részt olyan, mint a minővel az Alföld és különösen Békés megye bir. Általános jellege szárazföldi. Télen csikorgó hideg, nyáron tikkasztó meleg és rekkenő hőség van. Az átmenet a felette bizonytalan téből a meleg nyárba, csaknem a tavasz közvetítése nélkül történik, az ősz ellenben szabály szerint hosszú és nagyon szép. Az időjárásnak hajlandósága a végletekre, a tartósság hiánya általában, kései tavaszi fagyok s a nyári változó hőmérsék mellett a gabona rozsdája általán ismert dolgok hazánkban, még az olyanok előtt is, a kik soha sem laktak az Alföldön. A csapadékok mennyisége szintén bizonytalan, a középfokú mennyiség áldást, a nagyobb árvizet és főleg vadvizet hoz a Marosmentének felső részéből, a kisebb pedig gyakran igen nagy és inséggel járó aszályokat vont maga után. Ez ismét a levezető és öntöző csatornák létesítésének roppant fontosságát bizonyítja. Orkánszerű viharok télen és nyáron gyakran fordulnak elő e vidéken, melyek néha roppant pusztításokat visznek véghez. A jégesők nem ritkák s kivételesen éjjel is jelentkeznek. A biztosítás az ezek által okozott károk ellen sokkal kevésbé van felkarolva, mint a tüzkárok ellen.

A csanádmegyei nyerstermelő nép túlnyomó többsége kizárólag földműveléssel foglalkozik, de van itt egy kevés erdő, kertészet, szőlőgazdaság is. Az erdők legnagyobb része a kincstár kezében van, az egyes községek is birnak a Maros mentén erdővel, például Makó, de azok oly karban vannak, hogy tovább fentartásuk nem találtatott érdemesnek. A kertészetnek legtöbb művelője van Makón, a hol a répa, petrezselyem és általában a zöldség-termelés általános. Különösen a hagymát termesztik és azt a külföldre is nagy mértékben szállítják. Oly mennyiségben és kitünő minőségben tudják ezt termelni, hogy nem ritkán évenként 1500 kocsirakományt küldenek el belőle az ország és a világ minden részébe. Ugyancsak a makóiak foglalkoznak leginkább a szőlőszettel

is. Boruk eddig sok termett, de oly gyenge volt, hogy eltartani nem lehetett, azért a termést, mint csemegeszőlőt, mely messze szállítható, igyekeztek eladni és igen ügyesen akkor tudták azt értékesíteni néha Berlinben is, midőn máshonnan már nem lehetett kapni. Ez az értelmesség és szorgalom alapja az idevaló nép nem közönséges jólétének. Van azután Osanád megyében egy ritka gyümölcsstelep Mező-Kovácsbázán, mely ma csak $3\frac{1}{2}$ hold nagyságú ugyan, de úgy van berendezve, hogy ritkítja párját az országban. Tulajdonosa Bereczky Máté ismert kitünő gyümölcsészünk, a ki itt szerzett tapasztalatait négy vaskos kötetbe rakta le és e munkájával sok tekintetben, mint úttörő, gazdasági irodalmunk terén is rendkívüli érdemeket szerzett magának. Mint magántanító eleinte egy kincstári haszonbéres birtokon kezdett gyümölcsészkedni; ekkor a művelt nyugat minden szaktekintélyével levelezést kezdett. Közel ezerkétszáz gyümölcsfajnak jó és rossz tulajdonait maga pontos feljegyzések útján állapította meg és 1865 óta közel 125.000 szál oltóvesszőt adott ki kertjéből az ország minden részébe. A hetvenes évek közepe óta több faiskola keletkezett hazánkban, a melyekben az ő útmutatása szerint az általa jóknak talált gyümölcsfajokat sok ezer példányban művelik és terjesztik. Több, mint egy negyedszázadig kellett kitartóan és behatóan munkálkodni, míg az eredményt elérhette. Most, midőn a gyümölcsstelepet magában foglalt haszonbéres birtokot a kincstár eladta, sok utánjárás mellett sikerült telepét más 20 hold földdel együtt örökáron megvenni, de egy holdat azelőtti nagyobb területéből mégis elhasítottak és azt más részlethez csatolták. Mindenesetre jellemző, hogy egy ily becses telepet, melynek általában közszempontból is fontossága van, ily módon csonkítottak meg és valószínű, hogy elpusztítják az egész nagy értékű gyümölcsöst is és csinálnak belőle szántóföldet, ha az a férfiú, a ki életét a gyümölcsészet ügyének szentelte, nélkülözések közt összekuporgatott filléreire nem lett volna képes azt magához váltani, hogy öreg napjait hasonló önzetlenséggel, mint a többieket, annak az ügynek szentelhesse ott, a melynek eddig élt. Remény van, hogy három év leforgása alatt 67 éves kora daczára is minden gyümölcsfaját sajátkezűleg helyezi át fiatal csemetékre. Az idén egy harmadát így át is oltotta már. »Ha azután készen leszek — írja nekem — az

egész gyűjtemény átoltásával, megyek innét oda, a hol gyümölcsfajaimnak — az én kedves gyermekeimnek — velem együtt helyet adnak». Mindenesetre szép, kívánatos és hasznos dolog lenne, ha Bereczky Máté telepét az ő nevével jelölve, akár a megye vagy gazdasági egylet, akár az állam fentartaná a jövőben is.

Csanád megyében a birtokviszonyok úgy alakultak, hogy a nagy-, közép- és kisbirtok is eléggé képviselve van jelenleg ottan. Már az újabb települések óta folyton a kincstár birt e megyében tulsulylyal, a mely mellett csak a püspökség és később néhány nagy adomány élvezője szerepelt még, mint nagybirtokos. Ilyenek voltak a Marczibányiak, kik Tornyát, az Edelspacherek, kik Dombegyházát és a Kállayak, kik Kaszapert s a Návayak, kik Földeákat birták. Az említett családok közül ma csak a legutóbb nevezett és kis részben a Kállayak szerepelnek. Azoknak ma csak örökösök vagy jogutódaik vannak meg, de már nem mint uradalmak, hanem csak mint szép középbirtokok tulajdonosai. Jelenleg uradalommal a kincstáron kívül a csanádi püspökség bir Lelén és Kopáncson, Makó mellett, ennek területe mintegy 16.000 kataszteri hold s nagyobb fele a Tiszaszabályozás által lön mentesítve. Leginkább házilag kezeltek, kisebb része 200—600 holdas részletekre van osztva. Mintauradalomnak egyáltalán nem mondható, de marhaállománya az ország legkitünőbb gulyái közt foglal helyet. Rendkívül jól fejlődött, tetszetős külsejű ökrei ugy nagyságuk, mint arányos testalkatuk és tiszta honi jellegüknél fogva a legjobb minőségűeknek mondhatók. A juhászat közönséges hazai birkákkal nagyobb mértékben üzetik. Nem nagy, de kitünő fajú hazai sertésállomány használtatik itt a tenyésztésre. A bérlők kezén levő területek kevés kivétellel silányul munkáltatnak meg, mert ott rablógazdaságot folytatnak, a mi e gazdag talajon talán még hosszabb ideig is menni fog. Az uradalomnak néhány száz hold puhafa erdeje is van, de azt rendszeresen nem kezelik.

A Návay-család meglehetősen megoszolva, Földeák határában mintegy 10.000, Blaskovics István pedig N.-Királyhegyesen 8000 holdat bir. A kevermesi uradalom jelenleg Ypsilanti herczegné, született Sina Ilona bárónő tulajdona és ott 7.663 holdon jól gazdálkodnak.

A legnagyobb birtokos e megyében a kincstár volt és pedig egész a legujabb ideig két minőségben is. Birtokainak nagy része, közel 100.000 hold részint 500—200 holdas közép nagyságú bérletek útján kezeltetett, részint pedig a telepítvényes községeknek volt haszonbérte adva. Azonkívül a magyar állam tulajdonát képezi még a megye gyöngye, de a melyre az ország is büszke lehet: Mezőhegyes. Mint legfontosabbal mindenekelőtt ezzel kívánok foglalkozni és pedig úgy, hogy annak történeti fejlődését röviden vázolva, mai állapotát lehető hűséggel kívánom bemutatni.

Mezőhegyesnek ménesbirtokká alakítását II. József határozta el 1783-ban, midőn Csekonicus József kőszegi születésű másodosztályú százados, a ki gróf Hoditz tábornok és pótlovazási felügyelő által a pótlovazási teendőkből való részvétellel bízva meg, az idézett évben részletes tervet dolgozott ki az iránt, hogy ezek miként lennének a leghelyesebben elintézhetőek. E munkát az akkor éppen Budán volt császár elé terjesztetvén, tetszését annyira megnyerte, hogy Csekonicust felrendelte Bécsbe és dolgozatát egy kiváló szakértőkből álló bizottságnak azon meghagyással adta ki, hogy a benne foglalt javaslatokat vizsgálja meg és tegyen azokról neki jelentést. A munkátot letárgyalván, a bizottság szükségesnek mondotta ki, hogy azon nagy összegeknek megtakarítása végett, melyek évenként innen jó ménlovakért a külföldre vándorolnak, kiváló apalovakból és kanczákból a magyar alföldön, hol mellékesen a lótenyésztést is előmozdithatja, pepinière ménes állittassék fel. Az uralkodó ezen eszmét magáévá tévén, elrendelte, hogy az halasztást nem tűrő erellyel valósíttassék meg. Elrendelte nevezetesen, hogy az eredetileg 500 db. anyakanczára tervezett ménes alakítása végett a bukovinai pótlovazási parancsnokság telepén elhelyezett, jobbára moldvai és cserkesz eredetű kanczák Magyarországra hozassanak át, a hadsereg lóállományából a legszebb 150 vértés kancza a létesítendő ménesintézetnek átengedtesse s az országban mindazon lovak, melyek alkalmasoknak találtnak, ugyanazon célra vásároltassanak össze. Az anyagról gondoskodva lévén, helyet kellett számára keresni. A magyar udvari kamara tehát megbizta Lovászt, aradi adminisztrátort, hogy több törzstiszttel együtt az alkalmas területet jelöljék ki. A kiküldött bizottság választása Mező-

hegyesre esett, mert az ország azon tájának, hol a lótenyésztést emelni kívánták, éppen központja, fekvése pedig magasabb és szárazabb, továbbá kitünő mezősége volt, a mely két tulajdonságáért hajdan nevét is kapta. Alig volt a terület kijelölve, azonnal hozzáfogtak elhatárolásához és az épületek felállításához. Az építkezések vezetésével és a ménes elhelyezésével felsőbb helyről Csekonics József kapitányt bízták meg és egyuttal további javaslatainak megtételére is felhivatott ez alkalommal. A tetterős, fiatal és becsvágyó kapitány nagy buzgalommal, szakértelemmel, fáradságot nem kimélve látott feladata megoldásához, úgy hogy 1801-ben a legtöbb szükséges nagy épület elkészülhetett. Azután tovább folyt a munka, mely közben maga az uralkodó is Chersonba utazván, a helyszínén lepte meg Csekonicsot s Mezőhegyesen szemlét tartván, mindent helyeselt és jóváhagyott. Elismerésül Csekonicsot rangban emelte s magyar ménes és pótlovazási parancsnoknak nevezte ki. Messze vezetne, ha most a tovább történetekről, a tenyésztési irány alakulásairól és az intézet további fejlődéséről akarnék beszélni. Itt csak annyit említek még fel, hogy Csekonics József feladata magaslatán álló kiváló szakértőnek bizonyult, a kinek ismeretei műveiben, ügyessége és törekvése pedig két nagyszerű uradalomban maradtak fenn, a mezőhegyesiben, melyre egyéniségének bélyegét nyomta és a zombolyaiban, melynek területét hosszas, sikerdús szolgálatainak jutalmául kapta. Csekonics különben Mezőhegyest 21 éven át, 1806-ig vezette. Kortársai tapasztalt, élénk eszű, bámulatos megfigyelő képességgel bíró, tevékeny és vállalkozó szellemű egyénnek írják le, a ki nagy műve iránt később is folytonos érdeklődéssel viseltetett és még láthatta, hogy az mily lendületet vón és mily általános bámulat tárgya lett a belföldön és az itt megjelent külföldiek előtt is. Azután a következő vezetők alatt annyira fejlődött a lótenyésztés Mezőhegyesen, hogy feljegyzések szerint a lóállomány 1810-ben 13.907 darabot tett. Azóta e létszám alább szállott, de Mezőhegyes az állattenyésztést és a gazdaság minden ágát felkarolta és ma oly mintagazdaság, melyhez fogható nemcsak az országban és a monarchia területén, de egyáltalában nem sok létezik. Azt hiszem, rosszul fognám fel e munkálat rendeltetését, ha Csanádmegyének ezen főnevezetességével csak futólag foglalkoznám. Azért minden felesleges szó és szám

elkerülésével s a lehető tömörséggel ismertetni kívánom azt, mint azon uradalmat, mely nemcsak a megyei, de a hazai mezőgazdaságnak is ez idő szerint legmagasabb színvonalát jelzi.

A földmivelésügyi miniszterium közvetlen vezetése és felügyelete alatt álló mezőhegyesi állami ménesbirtoknak rendeltetése első sorban az országos lónevelés érdekében alapított állami ménesnek fentartása és ellátása, továbbá a szintén országos tenyésztési érdekekben tartott törzsgulya és sertésnyáj tenyésztése és végül hogy a gazdaközönségnek a mezőgazdaság és állattenyésztés terén mintául szolgáljon. A ménesnek kezelése a katonailag szervezett ménesparancsnokság által teljesítettik. Ehhez csupán a ménesben való tenyésztést illető ügyek tartoznak.

A ménesbirtok gazdasági ügyeit a polgári szervezettel bíró igazgatóság kezeli, mely megfelelő tisztikarral rendelkezik. Az igazgatóság gondoskodik a ménesnek szükséges takarmány, szalma és legelők előállításáról; kezeli a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztést és egyáltalán a földmivelés és a mezőgazdasági ipar körébe vágó összes ügyeket.

Mezőhegyes tengerföldről magassága 104 méter, alakja sokszöget képez, egy tagban fekszik, egészen róna, az 1889. évben az uradalom céljaira készített élőviz-csatornán kívül folyó és álló vízzel nem bír.

A birtok talaja homokos és televény tartalmú agyagtalaj 0,75—1 m. mély feltalajjal, az altalaj márgás agyag. A termőrétegben 40—45% agyag, 40—45% homok és 10—15% szerves atkotórész foglaltatik. Mély művelésre nagyon alkalmas földjén a legtöbb kulturnövény jól diszlik. Az éghajlatra és időjárási viszonyokra nézve az intézeti észlelő állomáson 1873. év óta gyűjtetnek adatok. Jótékony befolyással bírnak a hely éghajlati viszonyaira a birtokon kisebb-nagyobb parcellákban szétszórt erdők és védő ültetvények, melyek a gyakori erős és kártevő szelek erejét némileg megtörik.

A birtokot az arad-budapesti régi országút és a makóbattonyai megyei út szelik át, melyek a vasut megnyitva óta jelentőségükből sokat veszítettek. A szomszédos községekbe hat út vezet, melyeknek hosszúsága a birtok területén közel 38, a központból az egyes kerületekbe sugárszerűen szétágazó 8 fasoros út hosszúsága pedig 61,1 kilométer.

Az arad-csanádi egyesült vasutak másodrendű vágányai a birtokot három irányban metszik. Ezen vasut a birtok területén egy fő és három kitérő állomással bir. A főállomás Aradtól 51, Szegedtől 70 kilométer távolságra fekszik. A főállomástól a központban levő nagy magtárhoz, szeszgyárhoz és szérűskerti magtárhoz, a kamarási és peregi kitérőktől pedig az ezen kerületekben levő nagy magtárakhoz és rostáló szinekhez rendes nyomtávolsággal biró külön vágányok vannak lefektetve. Ezek az uradalom tulajdonát képezik.

Az uradalmi szállitmányok czukorrépa, gabona, trágya, téglá fuvarozásának megkönnyítésére 1889. évben állandó mezei vasut létesítettett, melynek hossza 33,3 kilométer, de legközelebb 40 kilométerre fog kiegészítettetni. E vasut négy irányba ágazik el. Forgalmi eszközökkel bőven el van látva, mert 5 lokomotivon kívül 170 kocsival bir, melyek akként készítvék, hogy az egyes földtáblákra nehézség nélkül kitolhatók s egyáltalán könnyen kezelhetők. E végből a sinekhez külön e célra konstruált kuszó-váltók segítségével szállítható vasut csatoltatik: ennek hosszúsága 4—5 méteres sinpárokban ez idő szerint közel 6 kilométer. Egy kilométer mezei vasut felépitménynyel és forgalmi eszközökkel együtt mintegy 7500 frtba került. Az eddigi számítások szerint egy métermázsa czukorrépa felrakása, beszállítása s megfelelő mennyiségű répaszelet kiszállítása a lerakással együtt átlag mintegy 4 krba kerül. A birtoknak külön postája és távirdája van. A szolgálati érintkezés könnyítésére szolgál a telefonhálózat, melynek centruma az igazgatósági hivatalban van. Innen ágazik el 16 irányban 24 mellékállomásra. Az egész vonal hossza 37,5, az egész vezetéké pedig 49,1 kilométer; költsége kilométerenkint mintegy 85 frt. Vasárnapokon népes hetipiaczok tartatnak Mező-hegyesen, melyek az intézeti feleknek, továbbá a vidék népének élelmi és egyéb czikkeiben felmerülő szükségleteit fedezik. Ezen piac azokban az uradalmi termékek árára befolyással nem bir, minthogy a szemes termékek és gyapjú többnyire Budapesten és Aradon, a hizó állatok és állati termékek pedig az illető nagyobb piaczon adatnak el. Az uradalom beszerző piacjai ökrökre többnyire Erdély, épületanyagokra Arad, Szeged, Budapest, szénre Petrozsény, mészre Berzova.

A ménesintézetben levő tiszték és tisztviselők közt társas érintkezés fentartása céljából már régibb idő óta egy

casinó-egylet áll fenn, melynek helyiségei az 1885. évben épült központi nagy és szép szállodában vannak. A gazdaságban alkalmazva van ez idő szerint 22 gazda, 21 öregbéres, 12 csósz, 88 kocsis, 659 béres, 13 kondás, 35 gulyás és tehenes, 24 juhász, 40 polgári, 84 különböző mesterséggel bíró katonai iparos, összesen tehát 998 szegődményes és gazdasági katonai osztályhoz beosztott katonai iparos. A cselédség ingyen gyógyításban, gyermekeik ingyen iskoláztatásban részesülnek, s úgy ezek, mint az összes munkások baleset ellen biztosítvák. Minden család külön lakószobával és kamrával minden négy család közös konyhával bir. Az állandó cselédségen kívül a mezei sürgős munkák beálltával a szükséghez mért számban hónapos béresek fogadtatnak, az évszak szerint 12—20 forint havibér mellett. Dohánykertészül jelenleg 130 hold dohányra 42 család van alkalmazva; ezek a dohány összes munkáiért ingyen lakásban, a dohány beváltási árának 50°/_o-ában és csekély termékjárandóságban részesülnek. Nyári munkások, ez idő szerint 2400 férfi, nő és munkabíró suhancz, a felvidéki megyékből, leginkább Barsból, Nyitrából és Trencsénből a hat nyári hónapra fogadtatnak, kik részint napszámban, részint szakmányban végzik az egyes időszaki munkákat. Élelmezésben, napszámban (a férfiak 40 kr., a nők 30 krt kapnak) és szakmánymunka esetén az illető munkának megfelelő szakmánydíjazásban részesülnek. Minden költséget számítva egy nyári férfi munkás munkája naponként átlag 75 krajczárba kerül. A nyári munkások szerződése óta a vidékről szakmányosok csupán aratásra fogadtatnak, átlag 5¹/₂ forint, holdankinti bérért. A cséplést a nyári munkások végzik; részül az általuk aratott és behordott gabonából 10°/_o-ot, idegen szakmányosok által aratott gabona csépléseért 2°/_o-ot kapnak. A napszamosok a nyári munkásokból kerülnek ki. A téli és tavaszi szükségletet a cselédség családtagjai fedezik, a kik az időszaki napszám fizetése mellett évnegyedenként 12 nap leszolgálatára kötelezve vannak. Téli és tavaszi napszámtetelek: a férfiaknál 40—60 kr., a nőknél 30—40 kr.

A mezőhegyesi élőviz-csatorna Aradnál a Marosból kiindulva Battonyáig, illetve a ménesbirtok határáig nagyobb részt az ezen célra mélyített Száraz-ér medrében, innen a birtokon át egész Nagylakig egy külön kiásott csatornameder-

ben halad, a hol újra a Marosba torkollik. Egész hossza mintegy 90 km., a miből 70 km. a bevezetésre, 20 km. pedig az elvezetésre esik. A csatorna összes földmunkálatai 800.000 m³-t tettek. A csatorna élővize a cukorgyár mellett kiásott, mintegy 200.000 hl. tartására alkalmas gyűjtő medenczébe és innen a gyárba vezettetik. A csatorna akként van készítve, hogy a vizerő keskeny dereglyékkal teher-, főleg cukorrépa-szállítására is alkalmas. A csatorna vizállásának magassága 1,4 m. A csatorna építési költségei kisajátításokkal együtt mintegy 400.000 forintra rúgtak; az évi fentartás költségei pedig mintegy 10.000 frtra vannak előirányozva.

A birtoknak több, mint 3 □ mértföldnyi vagy szabatosabban 30.069 kataszteri holdnyi területe kilencz gazdasági kerületre van beosztva. Ezen kerületekből nyolcz egészen házi gazdasági kezelés alatt áll; a mező-kovács házi 2148 holdas kerületből azonban, melyet csak 1889-ben engedett át a pénzügyi kincstár, 1396 hold tavaly még bérbe volt adva, 751 hold ellenben 1890. év őszén házi kezelés alá vétetett.

Minden gazdasági kerület ismét több kisebb majorra oszlik. Minden kerület élén egy intéző áll s lehetőség szerint minden majorban, az illető intézőnek alárendelve egy segéd-tiszt vagy gyakornok, kisebb majorokban egy béresgazda van alkalmazva.

A ménesbirtok központjában van elhelyezve az igazgatóság a hozzátartozó hivatalokkal, a ménesparancsnokság, több iskola, templom, tiszti lakok, kaszárnyák, vendégfogadók, posta, táviró, gépműhelyek, gőzmalom, katonai sütőház, ember- és állatkórház, lóistállók, cukorgyár, szeszgyár, stb. Hogy a kulturágak szerinti felosztás, vetés-forgás, trágyázás, a kereskedelmi növények és a fűvetések kezelése igen észszerűen történik, szükségtelen külön kifejteni. A művelési költségre vonatkozólag csak azt jegyzem meg, hogy a kettős ló- és ökörfogatok, szegődmények, nyári munkások, napszám- és szakmány-munkák értékéből, valamint a gőzekék költségeiből esett 1888-ban a művelés alatt álló terület egy holdjára (az erdők elhagyásával) 18 frt. 79 kr., az eke alatt álló terület egy holdjára pedig 25 frt. 15 kr.

A mezőhegyesi élőviz-csatorna létesítése által elegendő viz állván az uradalom rendelkezésére, ennek és a cukor-

gyár trágyázó hatású vizének felhasználásával a birtoknak nyugati részén mélyebben fekvő mintegy 2000 hold földnek öntözése terveztetik. A mezőhegyesi külső terület legmélyebben fekvő pontjain két halastó is terveztetik.

Az uradalom tulajdonában levő három gözeke-fölszerelés a tescheni főhercegi uradalom gépgyárából szereztetett be. Egy holdnak átlagos szántása, törlesztést, kamatozást és javítást is számítva, 1889-ben 10·26 frtba került.

Az uradalmi erdőbirtok a sarjadék erdő-üzésmód szerint kezeltetik.

A fásoros utakra és majorok körül levő ültetményekre kiváló gond fordittatik. Ujabbán egyes fásoros utak és csapások az uradalmi iskolakertekből gyümölcsfákkal ültetettek ki.

Eltelkintve a méneparancsnokság kezelése alatt álló országos érdekű ménesbeli lótenyésztéstől, a ménesbirtok gazdaságában a következő állattenyésztési ágak üzetnek: *a*) gazdasági lótenyésztés, igás kanczákkal; *b*) gulyabeli marhatenyésztés, magyar-erdélyi szarvasmarha fajtával; *c*) tejelő marhatenyésztés, kuhlandi szarvasmarha fajtával; *d*) sertés-tenyésztés, fehér kondorszőrű mangaliczával és *e*) juhtenyésztés, fésűs gyapjas magyar tájfajtával. Az állattenyésztési ágak mellett, eltekintve az igás jószágtól, haszon-marhául hizó ökör, sertés és birka tartatik.

Az 1889. évi vagyonmérleg szerint a birtok igás-, tenyész- és haszonállatainak összes értéke, a ménes-lóállományt bele nem számítva, 711.028 forintot, egy hold művelés alatti területre tehát 28 frt. 72 krt tett. A gazdasági állatállomány 1878. jan. 1-je óta 97¹/₀-kal szaporodott. Magyar erdélyi fajtájú törzsgulyákkal a tenyésztés 1860. óta üzetik. E tenyésztés célja az országos szarvasmarhatenyésztéshez való alkalmas anyag előállítása. Az állomány 1890-ben összesen 750 darab volt.

A kuhlandi tehenészet 1879-ben Morvaországából importált tenyészanyaggal alapított, később eredeti berni és simmenthali bikákkal frisított. Az országos tenyésztésre szükséges apaállatok nevelésén kívül a tisztí személyzet és cselédség tejszükségletének előállítására szolgál. Állománya 1890-ben összesen 318 darab volt.

A sertés-tenyésztés 1865-ben alapított. Állománya a

mondott évben 6157 darabot tett. A sertésstenyésztés haszonvétele tenyészállat eladásából, a stüldőknek eladásából és a kimustrált öregeknek felhizlalásából áll.

Juhtenyésztés alapítottatott 1881-ben a silányabb takarmánynemek és legelők és a tarlók értékesítésére. Eleinte a gazdasági üzemben alárendelt szerepet játszott. Ujabbban a nyáj kiegyenlítésére nagyobb gond fordítottatik s e célból az elmúlt években jobb nyájából többször vásároltattak törzskosok. A lúsjuhtenyésztési irány is megkíséreltett s keresztezésre Angliából importáltattak kosok. A juhállomány 1890 ben összesen összesen 12.065 darab volt.

A gyapju mosatlanul adatik el: tiszta értékesülés az 1882—1889. évek átlagában 29 frt. 89 kr. (1 q. 53 frt. 39 kr.) Az anyabirkák tejhaszna darabonkint 1 frt. 30 krért adatik bérbé.

A hizlalás az ígás állományból és kuhlandi tehenészetből kisorolt, továbbá ezen célra vett szarvasmarhával kisorolt öreg és fiatal sertésekkel, végül kisorolt ürükkel és számfölötti anyákkal üzetik.

Hizó szarvasmarha a czukorgyártól visszkapott répa-szelet értékesítésére évenkint 700—800 darab állittatik fel.

Hizó sertés a kisorolás mértékéhez képest évenkint 4—500 darab állittatik fel. A hizott sertések helyben ületnek le. Vevő a szalonnát az uradalomnak cselédilletményül visszaadni tartozik; a húst pedig a vevők (töbnyire kecskeméti és szegedi hentések) szalámigyártás céljából Budapestre szállitják.

Hizó birkából az évi beállítás 1400—1600 darab.

Az ígás jószágának létszáma az őszi munkák idejére 2000 darabban van megállapitva: ennek $\frac{3}{10}$ része évenkint a répa-hordás befejezte után hizlalóba soroltatik; a hiány tavaszszal erdélyi vásárokon pótoltatik. A gazdasági iparágak közül a szeszgyártás, gabonaörlés és kenyérsütés házi kezelésben, a czukorgyártás pedig vállalkozó által üzetik.

Czukorrépából való szeszgyártásra fel van állitva a központban egy szeszfinomitóval és szeszraktárral kapcsolatos nagyobb gyár, a fecskési, kamarási és peregi belső és külső kerületben pedig egy-egy kisebb gazdasági szeszgyár. Egy-egy gyári épület 7—8000 frtba, a berendezés 18—20.000 forintba került. Ujabbban e gyárak részben az adórendszer

megváltoztatása és a szesz árának rohamos csökkenése miatt, részben azon okból nem működtek, mert a termelt répa a cukorgyár által foglaltatott le. Most azonban ismét forgalomba fognak helyeztetni. A gőzmalom kizárólag a ménésbirtok lisztszükségletének fedezésére áll fenn. A méneskari katonák és mezei munkások kenyérszükségletének előállítására sütőház tartatik fenn, melynek munkaeredménye évenként 260—300.000 adag kenyér. A répaszeszgyártás céljaira termesztett cukorrépa évenként fokozódó cukortartalma, másrészt a cukoradónak a termelőre nézve kedvező megoldása szolgáltatott indító okot arra, hogy a cukorgyártás a ménésbirtokon meghonosíttassék. A gyár felállítása és üzemben tartása iránt 20 évi időre Stummer Károly czéggel kötött szerződés. A gyár mintegy napi 8000 q. cukorrépa-mennyiségnek feldolgozására van tervezve; ezen mennyiségből 6000 q. uradalmi, 2000 q. pedig esetleg idegen termelésből szállíttatik. A gyár a birtok központján, a vasúti állomás közelében 1889-ben épült fel s az 1889/90. évi campagneban már dolgozott. A répáért 100 kg.-kint az első tíz év alatt 70 krt, a második tíz év alatt 75 krt fizet az uradalomnak. A szemet, méziszap s minden trágyázó anyag az uradalomé. E mellett a répa cukortartalma és a nyers cukor ára után bizonyos prémium fizettetik, ha a cukortartalom, illetve a nyers cukor ára bizonyos tételt meghalad.

A gyárat a bérlő saját költségén állította fel és rendezte be, oly feltétellel, hogy összes épületek azonnal az uradalom tulajdonát képezik, a berendezés pedig 20 évi szerződési idő letelte után az uradalom által becsáron átvehető. A gyár az élőviz-csatorna vizének használatáért évenként 6000 frtot fizet. Az első év végén a cukorgyár leégett, de újból felépítettvén, most már ismét működik és a magyar mezőgazdasági ipar-részvénytársaság tulajdonába ment át.

A ménésbirtokon ez időszertint összesen 489 különféle épület van és azokban az idei népszámlálás szerint 5379 lélek lélek lakott. Külön kiemelendő a gazdasági épületek közül a peregi, elevátorral összekapcsolt hatemeletes új magtár, melynek építési költsége 42.000 frtra, az elevator berendezési költsége 13.000 frtra rugtak. A magtárhoz kapcsolt toronyba 12 fatartó (caisson) van alkalmazva. Elhelyezhető a padlásokon 19.200 q., a tartókban 7800 q., együtt 27.000 q. tehát,

egy q. elhelyezése mintegy 2⁰⁴ frt. épületköltséget igényelt, a minél kevesebbe a közönséges magtár sem kerül. Az elevátor-berendezést a tescheni főhercegi uradalom ustroni gépgyáratól beszerzett nyolcz lóerejű uti lokomotiv tartja forgásban. E nagybecsű állami birtoknak alapleltári és üzleti tőkété 1889 ben meghaladta a nyolcz millió forintot, holdankint 287 frt. 96 krajczárt, jövedelmezősége pedig 16 frt. 25 krt tett.

Meg kell jegyezmem, hogy a ki Mezőhegyest a nagy munka idején megtekinti és látja, hogy ott minő élet, minő forgalom és e mellett minő rend uralkodik, ha látja, hogy a jó idő felhasználása végett számos cséplőgép villanyfény mellett éjjel is dolgozik, az nem valamely mezőgazdaságban, hanem egy óriási ipari telepen képzei magát.

A mezőhegyesi nagybecsű lóállomány 1890 végén 1800 darabból állt.

A kincstár azonban Csanádmegyében nemcsak mint a most leirt mezőhegyesi uradalom tulajdonosa, hanem azonkívül mintegy 100.000 holddal volt nagybirtokos. Ezen birtokok egy része be lőn dohányosokkal telepítve, erről tehát leghelyesebb lesz a kisbirtok viszonyainak előadása alkalmával beszélni, a másik része pedig kisebb-nagyobb, sőt e század elején igen nagy bérletek útján kezeltetett. E kincstári birtokok a török kiűzetése után kerültek az állam kezébe, később azok eladományoztattak. Ily adományt kapott néhány nagy család, mint a modenai herceg, az Edelspacher, Mareziányi, Fekete családok.

Ezek legnagyobb részt kihaltak. Utódaik ma előkelő középbirtokosok e vidéken, a modenai herceg uradalmait még a múlt század közepén, a gróf Fekete-féle kovácsházi uradalmat magszakadás czímén 1835-ben kapta vissza a kincstár, melynek prefecturája Aradon volt. Mindezen birtokok területén korábban legnagyobb részt örmény bérlők voltak, a kik Gyergyó-Szt-Miklós, Szamosujvár és Erzsébetvárosból származtak. Bérleteiket majd rövidebb, majd hosszabb időre kapták a kincstártól és azokon alig termeltek szemet, hanem gazdag legelőin, melyek olyanok voltak a több százados pihenés után, mint az ősgyepék, melyeket ekevas soha sem ért, szarvasmarhát hizlaltak és azt lábon hajtották fel eladás czéljából Bécsbe. Az erdélyi vásáron szedték össze a sovány marhát s azt szintén örmény, úgynevezett gondvise-

lők felügyelete alatt hajtatták a csanádi és aradi pusztákra, hol göbolyt alakítván belőlük, rendszeren hizlalták. Szántásvetés akkor e vidéken csak elvétve volt, a mennyi tudniillik a ház szükségére kellett, melybe a göbolyösök kenyérré valója is beleértendő. E földet néhány évi szántás után begyepesedni engedték, hogy ismét legelő legyen. Így azután minden trágyázás nélkül is folyton marha járván rajta, ismét visszanyerte ősi termő erejét. Sok bérlő azonban még a kenyérsütéssel sem akarván vesződni, a göbolyösök ellátását kiadta pécskai sütőknek, kik azok szükségletét minden harmadik napon szállították ki a pusztára. A növendék és hizó marhák árokkal kerített fedetlen karámokban voltak. Ezek hordható jászolhoz voltak kötve, míg amazok soha sem láttak sem fedelet, sem jászolt. Gyakrabban nagy hófergetegek fordultak elő, ilyenkor, nehogy a hizómarhák megfuljanak, a hófuvatagban szabadon bocsájtattak, hogy menjenek, a merre ösztönük viszi őket. Mikor a zivatarnak vége volt, a szénakazlak mellé és más enyhhelyekre menekült jószágot összeszedték és ismét beterelték a karámba. Hogy kár esett az ily marhaállományban, az bizonyos, de akkor másképp itt nem hizlalták őket, daczára azon leczkének, melyet 1816/17-diki zivataros télen kaptak, midőn e pusztaságon több ezer szarvasmarha és ló fagyott meg. Minden épületnél fontosabbnak tartották a jó kutakat, melyek körül nád- vagy szalmakunyhók készültek és ezek képezték azon kornak külmajorjait, míg a belső a néhány alacsony hosszú ronda épületekből álló »hodály« volt. Én gyermek koromban ezt a gazdálkodást, hanem már természetesen utolsó vonaglásában, még közelről láttam.

Hogy e birtokokon kissé jobb gazdálkodás is honosodjék meg, a kincstár azokat Hengelmüller Mihály alsó-ausztriai loosdorfi nagybirtokosnak és Ritter József nevű társának 1820 ban előbb négy, azután folytatólag nyolcz, tehát összesen tizenkét évre bérbe adta. Tizenegy nagy pusztáját az aradmutinai uradalomnak, mint akkor hivatalosan nevezték, tudniillik Apáczát, Bánhegyest, Bodzást, Bassarágát, Dombiratost, Földvárt, Nagy-Kamarást, Kunágotát, Kupát, Megygyest és Sziondát, melyek területe 93.299⁷⁶²/₁₁₀₀ holdat tett, évi 95.000 frtéért kapták haszonbérbe, tehát holdankint egy forintnál valamivel drágábban. A szerződésbe foglalt haszonbéri feltételek meglehetősen szigorúak voltak, de azokat nem

igen tartották meg, a mit mutat az is, hogy midőn Hengelmüller 1824-ben több, mint 133.000 forintnyi bérhátralékkal adósa volt a kincstárnak, újabban kétszer annyi időre megkapta a roppant pusztákat, és a hátralék letörlesztésére a legnagyobb könnyítések biztosították számára. Hengelmüller azután hozzá is látott a beruházásokhoz, százezreket fektetett épületekbe, igavonó jószág és haszonállatokba, de kénytelen volt tapasztalni, hogy kiadásai és bevételei közt nincs semmi helyes arány.

Azon puszták haszonbére még csak tíz évvel is azelőtt 20—35 kr. volt holdankint, ő pedig egy forint 1½ krajczárt fizetett. Termelt ő mindenféléből eleget, de nem lévén képes azt értékesíteni, csakhamar kénytelenítve volt 1828-ban a szerződés felbontását kérni a kincstártól, mibe ez nem volt hajlandó beleegyezni, hanem zár alá vette Hengelmüller felszerelését, mire abban a zárlat ideje alatt igen nagy kár esett. Ekkor a bérlő 1831-ben beperelte a kincstárt. A per eltartott 1837-ig, midőn a jogerős ítélet értelmében az időközben meghalt Hengelmüller Mihály özvegyének nemcsak a már akkor 518.000 forintra rugott bérhátralékot kellett elengedni, hanem még 475.000 frtot fizetni is. Így gazdálkodtak akkor az állam javain roppant kárára a mezőgazdaság fejlődésének, mert az kétségtelen, hogy Hengelmüller nagyon szép kulturát kívánt e pusztaságon meghonosítani és a munkaerő szaporítása érdekében például Apácza magyar községét, mely most 3630 lakossal bír, szintén ő telepítette.

A kincstár egész a legujabb időig e javakat főleg azért kezelte oly rosszul, mert sohasem tudták az intézők, hogy mit fognak vele csinálni. Majd elakarták adni, majd meg úgy lekötték jelzálognak, hogy arról szó sem lehetett. Ez ingadozás azt eredményezte, hogy a kezelési rendszer folyton változott. Ehhez járult, hogy a hűtlen hivatalnokok oda lenn és Bécsben összejátszottak a bérlőkkel a kincstár megkárosítására. Erre a legjobb alkalmat az építkezések és az ugynevezett relaxaták voltak. Ez utóbbiak alatt a különféle okok és ürügyek alapján kért és kapott haszonbér-elengedéseket kell érteni, melyekből természetesen része volt mindenkinek. Sok bérlő ez úton nagyon is boldogult a régibb időben, midőn az is előfordult, hogy megvettek valamely rossz, vizenyős területet a kincstártól és azt ugyanazok segélyével, a kik a relaxatákat ki-

eszközölték, becserélték a kincstár legkitünőbb földeivel. Nagyobb bérletekre, a milyenek alakjában el is adattak, a pécskai kincstári uradalom 1855-ben osztatott fel. A következő évben azt a nemzeti bank vette át és alatta kezdődött meg az építkezés, mely 1867-ben fejeztetett be. Tíz év alatt az 1868. évi beszámolás szerint lakóházakba és gazdasági épületekbe állítólag 1½ millió forintot fektettek be a bérlők, kiknek ez részint a haszonbérbe tudatott be, részint tényleg kifizettetett. Később kitünt, hogy botrányos és szemérmetlen dolgok történtek az említett tíz év alatt az épületek átvétele alkalmával, de azokon az alkotmányos kormány már nem segíthetett, kongó téglá helyett vályogból, mész helyett sárral építettek.

A beruházás építkezések útján egyes pontokon 21, másokon 35, de a legtöbbször 40—45 forintot tett ki holdankint. Daczára annak, hogy ezen épületek csak néhány évtized óta állanak, már tíz évvel ezelőtt soknak roskatag és veszélyes voltát állapították meg.

A magyar kormány 1870-ben husz éves bérleteket léptetvén életbe, új szerződési feltételek állapították meg. A gazdálkodás szemlátomást javult is e bérleteken, melyek közül nem egy bármely uradalom drága majorjaival versenyzett. Azután megint az eladás eszméje merülvén fel a bérletek csak hat évre adattak ki. Ezen állapotban érte a birtokot a törvényhozás azon elhatározása, hogy az eladassék. Első sorban a nem túl magas becsáron a birtokkal a hátralékban nem levő bérlőket kínálták meg, azután pedig a községeknek, de legnagyobb részt magánvásárlóknak adták el azt. Most a kincstárnak tehát nagyobb birtoka Csanádmegyében nincs, hanem annak helyén sok új középirtokos és néhány község gazdálkodik, továbbá a telepítvényesek kaptak egy-egy darab földet, melylyel határukat kiegészítették.

Ez az átmenet volt egyik oka az idén kitört munkászendülésnek is, mert általa néhány ezer ember keresete és megélhetése vált bizonytalanná.

A mi a középirtokos osztály gazdálkodását illeti, annak egy részéről csak elismerőleg lehet nyilatkozni. Halad a korrallal minden tekintetben. Gazdaságát jól szereli fel és boldogul is utána. De bizony a másik rész oly bámulatatos könnyelmű és rendetlen életet folytatott, hogy tömegesen ment az ország

legjobb földjén tünkre. E birtokosoknak nemcsak életmódjuk volt észszerűtlen, hanem gazdálkodásukat és különösen pénzkezelésüket is oly helytelenül folytatták, hogy bukásukat mindenki várta már és kikerülhetetlennek tartotta. Igen nagy kár ez abban a megyében a hol az értelmiség általában, de különösen a független értelmiség a megye minden gazdagsága mellett is aránylag gyenge. Hogy az új földbirtokosokból mi lesz, azt előre csak egyik részökről lehet megmondani, a kik eddig is, mint a szomszéd Arad megye kiváló gazdáái voltak ismeretesek. Ezek a vett birtokot gazdaságilag helyesen fogják kezelni, de Csanád megyébe nem mennek át lakni, mert hiszen nem távol fekvő szerzeményeikre hazulról is jól felügyelhetnek.

A középbirtokosok jobb része alakította és tartotta fenn a mostani főispán, Lonovics József, indítványára 1868-ban alakult gazdasági egyletet, mely kiállítások, versenyek, jó eszközök és gépek kisorsolása által sokat tesz a mezőgazdaság emelése érdekében. Székhelye Makó és tagjainak száma meghaladja a 300-at. Van ezenkívül még egy helyi gazdasági egylet Makón és egy gazdasági kör Tót-Kovácsházán.

A csanádmegyei kisbirtokosság két részből áll. Az egyik részét képezik azok, a kik régi urbéres községekben laknak, a másik rész az, mely kincstári telepítvényesekből áll. Sokkal nagyobb és vagyonosabb az előbb említett rész, habár a másik is rövid idő alatt nagy fontosságra fog szert tenni. Viszonyaikat kellőleg csak úgy lehet ismertetni, ha azokról külön fogok szólni.

A volt urbéres kisbirtokosság helyzete Csanád megyében általában elég kedvező. A legtöbb községben igyekvő, de a haladás iránt nem valami nagy fogékonysággal bíró emberek. Különösen arra törekszenek, hogy megtakarított pénzükön újra földet örökáron, vagy ha nem lehet, bérbe vehessenek, minek következtében úgy a földek ára, mint azok hasznobére nagy mértékben emelkedik. Csanád megyében a földek ára átlag 250—300 frt kataszteri holdankint, de vannak 500—600 sőt 800 firtos földek is. A hasznobér 10—15 frt, de például Makón a zöldségtermelésre használt földnek kis (1100 □-öles) holdjáért megadnak 30 frtot is.

A mi a makói nép gazdálkodását illeti, ha azt nem lehet is modernnek nevezni, mégis a legjobbak közé tartozik

az Alföldön. Annálfogva ez a nép általánosan gazdagszik és ha szószerint nem is igaz, de mindenesetre jellemző a példa-beszédszerű mondás: hogy Makón nincsen szegény ember. Azért is tarthatják gabonatermésüket évekre, a jó árak beálltára várván. A határ legnagyobb része 5—10 vagy 40—50 holdas parcellákra van osztva. Ez utóbbiakon többnyire csinos tanyák is vannak, melyeken a makóiak ugyszólván egész ifjuságukat töltik és csak idősebb korukban kerülnek a városba. De jószágaik a cselédek felügyelete alatt állandóan a tanyán vannak. Szükségtelen e tanyákat leírni, hiszen a ki az alföldön valaha utazott, ismeri azok kinézését, mert külsőleg alig különböznek valamiben a rendszerinti magyar tanyáktól. Annál nagyobb azonban a különbség, melyet a figyelmes szemlélő itt észlelhet. E tanyák földje a helyes gazdálkodás folytán még most is teljes erejében van. A makói parasztnak gazdasági felszerelése elég jó, ámbár gépekkel még kevésbé dolgozik, sőt a másutt meglehetősen elterjedt cséplőgépek is felette csekély számmal találhatók itt. De a Makón készült és használt ekék kitűnőek. Ujabban nagyon terjednek a sorba vető gépek. A nagyobb parasztgazdaságokban mindenütt kettős ekével szántanak. A fősúlyt Makón is a szemtermelésre fektetik, de a zöldséget és különösen a hagymát óriási mennyiségben termesztik. A hagymamivelés jelentékeny jövedelmi forrását képezi a lakosság szegényebb részének, mert vannak évek, midőn azért és pedig leginkább a külföldről 500—600.000 forint folyik be évenként. A lakosság egyrésze ezen czikkekkel azután vándorkereskedést folytat. Ehhez járul még a szőlőmivelés, melyről már szólottam. A szőlő között gyümölcsöt is termelnek nagyobb mértékben. A trágyát minden gazda oly értékes tárgynak tekinti, hogy annak gondozására bizonyos fáradságot szentelni kötelességének tartja. Annak kezelése ugyan sok kívánni valót hagy fenn, rendszeres trágyagödreik még nincsenek, de a trágya régebben divott pazarlásával felhagytak és gyakorlatibb módon bántak vele. Azelőtt ugyanis kazlakba rakták a trágyát, midőn aztán nagy felületen levén a levegő behatásának kitéve, értékes illórészei elpárologtak, ma ellenben már keresik a természetes mélyedéseket, sőt némely helyen a trágyát rendszeren meg is locsolják. Az ügyesebb gazdák kocsinkint 40—80 krajczárjával szívesen is vásárolnak trágyát, de most

már felette nagy ritkaság, hogy azt valaki eladja, sőt a parasztok haszonbéri szerződésekből a trágyázást szabály szerint ki szokták kötni. A takarmányt is főleg trágyakészítés szempontjából becsülik és aránylag sokat hoznak be más határokból, a mi földeik termőerejét azután tetemesen fokozza.

A tagosítás Makón keresztül van vive. Egy telek áll 30 kataszteri hold tanyai szántóföldből, 8 hold legelőből és 8 hold járandóságból. E határban 1300 tanyai épület létezik.

Utak tekintetében Csanád megye már az ötvenes évek alatt sokkal jobb helyzetben volt, mint a többi alföldi vármegyék. Nemcsak a megyét átszelő arad-kis-zombori kitünő államút, hanem törvényhatósági utjai is rendszerint jókarban vannak és kavicsos a Marosból, kövel pedig a Maros felső vidékeiről rendszeren láttatnak el. És épen az, hogy ezen folyó hajózható, képezi okát e kedvező állapotnak, mert a Maros felső szakaszain is tutajozható, Aradtól pedig gabonahajók is járhatnak rajta. Kísérletképen e város és Szeged között gőzhajó is járt rajta, azonban a szeszélyes folyónak nemcsak medre nincs tisztán tartva, hanem erősen iszapolván, zátonyokat is rögtönöz, továbbá számos vizimalom is van forgalomban rajta, és végül vize gyakran szerfelett megapad, mindez okoknál fogva a gőzhajózást nem lehet azon rendszeresíteni. Nyaranta is megárad ugyan az erdélyi részekben történt nagy esőzések folytán, s ilyenkor igen sok vize van, de az ily áradás közönségesen csak néhány napig tart. Aradnál a Maros szintje 333, Pécskánál 306, Makónál 251, Szegeden és a Tiszánál való beömlésénél 233 láb a tenger színe felett. Esése Csanádtól a torkolatig alig másfél láb, középsebessége pedig Aradtól fogva 2-45 láb. Nagymennyiségű fát, mészt és terméskövet, kavicsot és homokot szállítanak évenként rajta, tavaly például a tutajokkal levitt fa körülbelül ötödfél millió köblábat tett.

A közigazgatás Csanádmegyében mindig a saját értelmiségének kicsiny voltával küzdött. Hivatalnokait nemcsak a múlt, hanem ezen században is folyton a szomszéd megyékből kellett kölcsön kérnie, a mit azonban annak fennebb vázolt története teljesen megmagyaráz. Értelmisége főleg nagy és a megyében nem lakó birtokosokból, továbbá a vagyonszerzéssel teljesen elfoglalt pusztai bérlőkből s csak legkisebb részben

helybeli középirtokosokból állván, nagyon természetes, hogy egy-két családon kívül, melyek közt már a múlt században előkelő állásokat elfoglalt Navayakat kell kiemelnem, alig volt a közügynek helyben elegendő napszámosa. Rokonsági és társadalmi kötelekek a csanádi társadalmat különben épp úgy, mint most, azelőtt is Aradmegyéhez fűzték, mely annak nem egy főispánt, alispánt, főjegyzőt és követet adott. Ma a helyzet e részben javult, mert Csanádnak most már meg van a saját, ha nem is nagy, de számot tevő független értelmisége, mely azonban úgy a társadalmi, mint a nagyobb anyagi vállalkozások terén fentartja Aradmegyével az összeköttetést, melyet egyik félnek sincs oka megbánni. Ez az összeköttetés teremtette meg az arad-csanádi egyesült vasutat, az arad-csanádi igen észszerűen alapított és vezetett takarékpénztárt, mely valóban közgazdasági hivatást teljesít a két megyében és ez az összeköttetés van hivatva az arad-csanádi öntöző csatornát is létesíteni a legközelebbi jövőben, a minnek horderejét szárazföldi és végletekre hajló klimánk mellett, mely az aszálynak Damokles kardját folyton fejünk felett tartja, előre kiszámítani nem is lehet.

Közigazgatásilag Csanád a következőleg oszlik fel. Székhelye Makó rendezett tanácsú város, négy járásának pedig székhelyei Makó, Battonya, Nagylak és M.-Kovácsháza. Járásbiróságai a három első helyen vannak, ellenben törvényszéke és pénzügyigazgatósága, a mi nagy sérelem a megyének, Szegeden van. Csak egy közjegyzősége létezik Makón, pedig Nagy-Lak is kívánna egygyel birni, ez iránt az óhaj mind élénkebben jut kifejezésre. A közigazgatás menete Csanádmegyében, habár a javulás jeleit nem lehet különösen a központ vezetésében eltagadni, sok kívánni valót hagy hátra és mindazon okok, melyek a reformot e részben általában kívánatosnak és sürgősnek tüntetik fel, itt is léteznek. A jelen alkalommal nem feladatom ezeket részletezni, hiszen eléggé ismeretesek. E helyett én közigazgatás czíme alatt a nép egészségügyi viszonyairól, mint a melyek közigazgatásilag közvetlenül is fontosak, kívánok néhány adatot és észleletet előadni.

A közegészségügy érdekében Csanádmegyében szerfelett sok még a teendő. A közigazgatás közvetlenül e részben aránylag sokkal kevesebbet lendíthet, mint a népoktatás és az összes intézményeink által eszközözendő népnevelés. Csanád

megyének székhelyén közkórháza van, orvossal is és egészségügyi személyzettel kellőleg van ellátva; de a nép itt sem tud észszerűen élni és gyermekeit általában rosszul gondolja. Makó például e gazdag és értelmes mezőváros is, melynek belterülete kellőleg van mindennel ellátva, a mi az egészség és élet megtartására felhasználható a vidéken, tűri azt, hogy nagy határában a szülésznői teendőket kontárok végezzék. Hogy ily esetben mi volna a közigazgatás feladata, megmutatta a b.-csabai példa, a hol a kontár bábákat helyben tartott egyszerűbb tanfolyam hallgatására kötelezték és csak a vizsgát azután kiállottakat bocsátották gyakorlatra. A nép különben még itt sem elég felvilágosodott arra, hogy betegség esetén azonnal orvosi segélyhez folyamodják. Ez a megye egyéb részeiben is így van. A nép táplálkozása sem áll arányban kedvező vagyoni viszonyaival. Majd minden háztartásban ölnék ugyan disznót, melynek mindenféle ehető részei szolgáltatják azután ugyiszólván egyedüli hústáplálékát a családnak. A makói nép a baromfi-tenyésztéssel és hizlalással nagy mértékben foglalkozik, de annak termékeit maga még részben sem fogyasztja, hanem eladja. A gyermekek gondozása is igen sok kívánni valót hagy hátra a megyében mindenütt. Ennek tulajdonítható főleg a rémitő gyermek halandóság. Néhol a kisdedekre azonban még nagyobb gondot fordítanak, mint a valamivel idősb gyermekekre, a kiket a munkára igen korán használnak fel. Az alig felcseperedett fiúcskáknak heteken át reggeltől estig kell az ekébe fogott lovakat hajtani, a mi e korban őket kimeríti és fejlődésüknek kárára van. A csanádmegyei nép lakásviszonyai általában nem kedvezőtlenek, de itt is sok községben sok a kifogásolni való. A jobb módú magyar helyeken a lakóházak már vályoggal vegyest, vagy csupán téglából épülnek, de a tanyai építkezésnek még mindig a régi vert falat használják. A tető cserép, zsindely, de még nagyon sok a mezővárosokban is a nád, szalma és főleg a tengeriszárból készült fedél. Makón a lakás-berendezés egyszerű és tetszetős. Majd minden házban két szoba van, melyek egyike »tisza ház«-nak neveztetik, a hol a butorzat valóban oly tiszta, mint a tükör. Magas ágy van benne s az egészen kellemes benyomást tesz az emberre. Most már az újabb házakban elég tágas, szellős és világos padolt szobák épülnek s a lakások berendezésénél is az egészségügyi követelmények

fokozott mértékben vétetnek figyelembe. De ha azután Makó, mint város iránt, kissé magas igényeket formálunk, akkor a dicsérettel mindjárt készen vagyunk. Ivó vize nem jó, két gőzfürdője rosszul van berendezve. Általában állapotai e részben nagyon külterjesek. Makón bizonyos tekintetben még Nagy-Lak is tultett, mert például az ivóvize ott is rossz levén, a város nyolcz negyven méteres szivattyus kutat ásott és ezek elkészülte óta az egészségi viszonyok ott jobbak. A nagylaki tótság táplálkozása a következő: novembertől márcziusig kétszer eszik, reggeli 9 és esti 4 órakor levest vagy sült tőköt jó buza kenyérrel, ha dolgozik, szalonnát. A munkaidő alatt háromszor étkezik. Reggel lebbencs levest, délben fordított köles kását, este tarhonyát. Ünne- és vasárnapokon füstölt disznóhust káposztával; minden szombaton este pedig főtt tésztát tehén turóval, mákkal vagy szent János kenyérrel. És így megy hétről-hétre és évről-évre. Marhahust csak keresztelő, lakodalom vagy halotti tor alkalmával esznek. Az oláhok sokat büjtölnek és még szegényebben táplálkoznak, hetenkint kiszeliczán és kukoricza-puliczkán élnek. Az ételt a pálinka pótolja. Nagyon tartják az ugynevezett pománákat, tudniillik halotti torokat és ezek évfordulóit. Marhahust a tótoknál is kevesebbet fogyasztanak. Évtizedekkel ezelőtt igen sok volt itt a váltóláz és annak nyomában a vízkór. A száraz évek beállta és a jobb ivóvíz megszerzése óta ezek megszűntek. A nép gyermekeit kényezteti ruhában és életmódban s azok edzésére semmi gondot sem fordít. Lakásaik, kivált a tótoké, kívül-belül nagyon tiszták, de a levegő tisztaságával itt sem igen törődnek.

Még rosszabbak az egészségi viszonyok a telepítvényes községekben. A nép itt szegényebb levén, rosszul táplálkozik, husfélét hetenkint egyszer, a módosabbak is legfeljebb kétszer esznek. Számos itt a görvélyes és bujakóros. A gyermekgondozás rossz, főleg mert az anyák tudatlanok. Az újabb lakások elég magasak és világosak lennének a jobb móduaknál, de néhol azokban sokan laknak együtt. A ház rendszeren a konyhából nyíló egy utczai és egy hátsó szobából áll, mely a családnak tulajdonkép lakó- és hálóhelye. A berendezés a legszükségesebbre szorítkozik, néhol azonban csinos és külsőleg tiszta, de levegője fertelmes, mivel meggyökeredzett régi szokás, hogy télen a mosást, ruhaszáritást itt végzik, hordós

káposztát, zöldséget, költő tyukot és ludat s egyéb kigőzölgő tárgyakat tartanak a lakó szobában s nem ritkán az ezekből eredő lével megfertőztetik a szoba talaját is, ellenben alig szellőztetnek.

A battonyai nép körében is vannak jó gazdák. Különösen olyanoknak mondhatók a lakosság egy ötödét képező szerbek, kik rendesen takarékos, békés emberek és rendezettebb viszonyok között élnek is, mint a többséget képző magyarság. Itt, valamint a járásban levő többi községekben, mint Tornyán, Kevermesen és Dombegyházán a gazdálkodás egészen külterjes, noha terményeik közt nagyobb szerepet játszik a dohány, a mely számára kitünő talajuk van. A beváltó hivatal ép ezért Battonyán van elhelyezve.

Kevermesen a lakosság vagyoniilag nem halad előre, mert külterjes gazdálkodása és nagy terhei mellett a nők nagyon fényűzők. A földnek itt különben rendszerint egy harmadába kapás és két harmadába kalászos növényt vetnek. Az őszi vetés fele az előző évben kapált, másik fele az új termés után felugarolt tarló felét, a kapás növények pedig az így megmaradt fél tarló földet foglalják el, mely azonban őszzel mély szántással felugaroltatik. Az előbb keresztbe, azután asztagba rakott kalászosokat itt már többnyire gőzgéppel csépelik. A tengeri szarán kifosztva azonnal tisztán töretik le. Főtermény, mint általában e megyében, a búza és tengeri, melléktermények a takarmányárpa és a rozs, melynek szalmáját épületfedésre használják, kisebb mértékben zab, burgonya, babfélék, mák, dinnye és tök. A kendert kevesen és csupán házi használatra termesztik. Kertműveléssel alig foglalkoznak, pedig annak hozama megközelíthetné, mostani összes jövedelmüket. A szőlőművelést a szomszéd Arad megyei lőkösházi homokos területen folytatják minden szakértelem nélkül mint bérlők. Legelője e községnek nincs, bérben bir az uradalomtól egy darabot. A trágyakezeléshez egyáltalán nem ért és ezzel kiszámíthatlan kárt csinál magának. Gazdasági felszerelése külterjes gazdálkodásához képest azonban elég jó. Nagylak vidékén szintén a három nyomású gazdálkodás dívik. A kerti és kereskedelmi növényeket szintén csak házisükségletre termelik, gyümölcsstermelésről itt a kedvezőtlen talajviszonyok miatt szó sem lehet, a fák meddők maradnak, satnyák és 10—15 éves korukban kivessznek. A szőlőművelés is kezdet-

leges és csak a házi szükségét van hivatva fedezni. A nagylaki határ jóval több két négyzet mértföldnél és ujabban ismét tetemesen nagyobbodott azon volt kincstári területtel, melyet a nagylakiak megvettek. A kisbirtokosság gondolkozása javul, vasekékkal szánt, gépekkel vet és csépel. A cséplőgépek megszerzésére társulatok alakulnak, a minő már van vagy tizenöt. Ezek használata lehetővé teszi, hogy a tarlókat ugarolják és vagy 10—15 év óta a trágyázás is szokásba jött. A nyolczvanas évek előtt kivált a többségben levő tótok igen vagyonosodtak, de azóta a fényűzés terjedése, a kölcsönszerzés könnyősége és az alacsony gabonaárak nem tévesztették el káros hatásukat, minek következtében nem egy közülök koldusbotra jutott. Többé-kevésbé hasonlóak a kisbirtok termelési viszonyai a többi volt urbéres és magántelepes községekben is.

A kincstári telepítvényes községek viszonyai sokban hasonlítanak, de sokban nagyon különböznek az imént előadottaktól, azért velük külön kell foglalkoznom. És azt hiszem, ezt annál inkább kell tennem, mivel felette szükséges azok fejlődésének és jelen állapotának tüzetes ismeretével birni, mert abból sok tanulságot vonhatok le arra nézve, hogy a telepítéseknél mit kellend a jövőben tenni vagy elhagyni. A telepítvényesek ügyével több irányban évtizedek óta volt alkalmam foglalkozni és azt részint saját szemléletem útján, részint néhai Érkövy Adolf volt pécskai jószágigazgatónak és akadémia levelező tagjának nyomtatásban meg nem jelent és általa már szeme világának elvesztése után diktált följegyzéseiből, részint hivatalos jelentésekből volt módom eléggé megismerni. Ezek alapján kissé behatóbban kívánom ezen ügyet tárgyalni, mert azt hiszem, hogy a telepítés körül szerzett tapasztalatok szem előtt tartásának gyakorlati szempontból is kétségtelen értéke van.

A mostani csanádmegyei telepítvényes községek keletkezésének indoka az volt, hogy a kincstár a század harminczas, de főleg negyvenes évei alatt a dohánytermelést akarta az állami birtok területén nagyobb mértékben felkarolni. Nemcsak a helytartótanács rendeletei, hanem a telepítvényesekkel kötött első szerződések bevezetése is kétségtelenné teszi ezt. Ezek értelmében a telepek az egyes családoknak husz évre és husz 1100 négyszögöles hold terjedelemben

adattak, melyeknek legnagyobb része szántó, kisebb része rét, legelő és beltelek volt. A telepesek tartoztak 3—5 holdon dohányt termelni s annak felét a kincstárnak átadni. Ez képezte a haszonbért, mely a nem dohány művelésre használt föld után készpénzben szedetett. A telepes községek szabály szerint 80 családból állottak, de voltak 200-at számító is. Az ily telepítvényeseknek előre megállapított terv szerint kellett a községeket építeni. A közczélokra szolgáló földek szintén haszonbérbe adattak a községnek, melynek rendszerint csak templom építésre nyújtott pénzbeli segély. Előfordult azonban, hogy több telepes községnek a kincstár magán adósságait kifizette, sőt az építkezésekre is adott 60—80 frt. előleget, vagy a dohánypajták építéséhez ingyenes fát. Ezen áldozatkészsége mellett azonban szigorúan bánt velők és a hanyag, engedetlen községeket erősen birságotla, mert azt tapasztalta, hogy a dohánytermelésnél minden áldozatai daczára nagy hanyatlás mutatkozik. Az 1848. törvényeknek, melyek a birtokviszonyokban oly nagy átalakulást idéztek elő, volt következménye az, hogy a kincstár ezen nem urbéres földeit megmentendő, a telepesekkel kötött szerződéseket mind úgy alakította át, hogy azok tovább is régi minőségökben maradjanak rendelkezésére. De ugyanakkor a dohány-egyedáruság is behozatván, mely a dohánytermelést alig sejtett mértékben terjesztette az országban, megszűnt tehát annak szüksége, hogy az állam azt saját telepítvényein különös intézkedések által biztosítsa, azért azokkal szemben nem erre, hanem a haszonbérleti viszony rendezésére fektették a fősulyt s megelégedtek azzal, ha a telepesek családonkint dohányt csak két holdon termeltek. Az állam ezen telepítvényeit is lekötve az ugynevezett nemzeti kölcsön biztosítása céljából az akkori hasonló névű jegybanknak, a telepek kezelése tekintetében is más szempontok kezdtek érvényesülni. A községenként egyetemleg kötelezett telepesekkel egyénekenként kívánták a szerződéseket megkötni. Azoknak a földeket eladni is hajlandók voltak. Általuk kívánták a kir. kisebb haszonbérleteket szintén megszereztetni. De ezen közvetlenül 1856. után tett kísérletek nem jártak sikerrel. A provisorium alatt a telepítvények a csapások mellett, melyek őket érték, anynyiban jól jártak, mert földjeiket minden ily alkalommal szaporította a kincstár. Azonban nem lévén eldöntve azon

kérdés, hogy mi történjék a községekkel, a szerződések a lakosokkal csupán évről-évre hosszabbítottak meg egész 1873-ig, midőn a törvényhozás, mely előbb is, nevezetesen 1869-ben foglalkozott velők, de nem döntött sorsuk felett, az ugyanazon évi XXII. törvényczikkben kimondta, hogy valamint a többi telepítvények, úgy a kincstáriak is önálló községekké teendők, úgy, hogy a telepítő birtokos négy holdat tartozik nekik váltság mellett tulajdonul átengedni. Az idézett törvény 11. §-a azonban felhatalmazta a kormányt, hogy a kincstári telepítvényeseknek ennél nagyobb területet is engedhet át. Miután a pécskai kincstári uradalomhoz tartozott telepes községeknek haszonbérleti szerződésai kettő kivételével mind 1875-ben jártak le, a tárgyalás azokkal ez évben indítatott meg. A telepítvényesek, egy községbeliectől eltekintve, valamennyien ragaszkodtak ahhoz, hogy az általuk haszonbérben birt egész területet megválthassák. Azok egy része, mely a kincstárral szemben el volt adósodva, csak úgy bocsátatott a földvételhez, ha utolsó 5 évi hátralékának 10 évi törlesztésére kötelezte magát. A földek újabb felmérését a községek költségén kellett megejteni, mit a kincstári mérnök azután felülvizsgált. A községek a váltságár tekintetében három osztályba soroztattak, melyek elsejének 130, másodikának 140, harmadikának 150 forintjával engedték át a földeket, a szikes és vizállásos rossz földek területét minőség szerint $1\frac{1}{2}$ -5 hold számíttatván egy jó holdnak. A közczélokra szolgáló földeket, sajnos a kincstár meglehetősen szűkkeblűen mérte ki, csak négy kisebb községben engedvén át azoknak ingyen az ily területeket, másutt ellenben mindenütt azt is meg kellett váltaniok, a mi nem utolsó oka annak, hogy a felszaporodott közterhek alatt e telepítvények nem tudtak boldogulni. Csanádmegyében 15 kincstári telepítvényes község van, melyek közül Reformatus és Mező-Kovács háza 1813-ban és 1814-ben, Tót-Kovács háza, Pitvaros és Kis-Íratos 1817-ben és 1818-ban, Földvár, Dombiratos és Apácza 1821-ben, Tót-Bánhegyes 1841-ben, Kövegy 1843-ban Alberti, Ambrózfalva, Királyhegyes, Kunágota és Nagy-Majláth 1844-ben és Tót-Bánhegyes 1865-ben telepítették. Időközben mindegyikhez társultak újabb és újabb telepítvényesek, úgy, hogy azok együtt már 1875-ben mintegy 20.000 lelket számláltak. Ezeknek terhe vételárban, 10 évre beosztott

hátralékban, adó megtérítésben és mindenféle kamatokban 1,234.499 forintot tett. A lakosság időközben 31.234 lélekre szaporodott fel és annak körében már is munkás-mozgalmak voltak észlelhetők. Ennek egyik okát kétségkívül az izgatások képezték, de az is bizonyos, hogy a telepítés megváltása elhibázott dolog volt. Ebből a műveletből teljesen jót most már egyáltalán nem lehet csinálni, de érdemes vele azért foglalkozni, hogy hibái kiderítettén, jövőre a telepítéseknél melyek pedig mellőzhetetleneknek mutatkoznak, azok lehetőleg elkerültessenek. A megváltás 1875-ben átlag 208 frt váltóságár mellett foganatosított kataszteri holdanként és a telepések 8—13 holdat kaptak ily áron. Az ár az akkori viszonyokhoz képest egyáltalán nem nevezhető kedvezményesnek, de ennél sokkal nagyobb baj, a mit már felemlítettem, hogy a közcélú községi költségek fedezésére a kincstár nem ajánlott fel elegendő földet, hogy a földadót minden könnyebbitések nélkül követelte tőlük, pedig könnyíthetett volna közterheiken egy bizonyos időre, a mit indokolni nem lett volna nehéz. De a legnagyobb baj az volt, hogy az örökváltság iránti szerződések megkötöttén, a tartozások csak két-három év múlva irattak elő és időközben csak azok fizettek, a kik a fizetésre önként jelentkeztek. Ekkor keletkeztek az első nagy hátralékok, melyek megközelítették a félmilliót. A tartozások behajtása 1879-ben közigazgatási közegekre bízván, a helyzet még nyomoruságosabb lett. Ehhez járult, hogy a telepések a bekövetkezett képviselőválasztások alkalmával az ellenzék iránt hajlandóságot mutatván, újból bizonyos kegyteljes elnézésben részesültek, de az vajmi kevés ideig tartott, mert aztán jött a behajtás, melynek alkalmával különféle illetékekkel zaklatták a népet, de az örökváltság azért csak nem folyt be, mert a mi bejött, azt kamatba és hátraléknak jelentették ki. Csak a józan gondolkodású előrelátó telepes, tehát a ritka kivétel, fizetett váltóságot is, a többség azonban 10—15 évig egy krajczárt sem törlesztett tartozásából. Ekkor a csanádmegyei gazdasági egylet és Csanádmegye közigazgatási bizottsága léptek közbe, a telepések bajainak orvoslását kérvén a kormánytól. E kérelem pártolás végett az országos gazdasági egyletnek elküldtén, nekem ott, mint a közigazgatási szakosztály a kérdés tanulmányozására kiküldött albizottsága egyik tag-

jának és e kérdésben előadójának volt alkalmam már 1881-ben foglalkozni e bajokkal. Az országos gazdasági egyesület a mi javaslatunkra már akkor kimondotta, hogy nem elég a törlesztési határidőt meghosszabbítani, hanem az összes hátralékos kamatokat el kell engedni, az adózásnál lassanként megszűnő kedvezményeket kell adni a telepeseknek, miután kevés földből nem képesek megélni, a telepeket ki kell egészíteni 20 holdra, a hibás földmérések kiigazítandók, a papi és tanítói földek adassanak ingyen. Ha akkor e javaslatok, melyek közül csak az talált visszhangra a kormány körében, mely a törlesztési határidőnek meghosszabbítására vonatkozik, a maguk egészében elfogadtatnak, ma alig volna már — a mint tényleg van és pedig igen nagy — baj a telepesekkel, hanem ezek nagy része, ha telekkönyvet is adtak volna nekik időközben, valószínűleg egészen a maguk lábára állhattak volna és nem csinálnának annyi gondot a pénzügyminisztériumnak. Így azonban soha sem lesz vége a telepítvényesek panaszainak és nyomorának. Mert az tény, hogy ha elő is fordul, hogy telepesek már nem fizetnek, mert a szomszéd urbéres község határában vesznek földet, mely azután csakugyan az övék, míg itt sohasem tudják, hogy mi vár a nagy kezdetlenségben rájuk, mert hiszen telekkönyve a telepesnek nincs, ha mondom, előfordul ez is, mindenesetre kivételt képez, mert a szabály az, hogy a telepítvényes csakugyan nem tud fizetni. Két számítást néztem meg és én alig kifogásolhatónak tartom azt, melyből kitűnik, hogy a múlt évi gabonaárak mellett egy 8 katasztrális holdat bíró telepes, ha egész családjának élelmét és ruházatát 250 frtra tesszük, a mi naponként nem egészen 70 kr., 261, egy 13 holdas pedig 152 forinttal vesz be kevesebbet, mint a menynyire szüksége volna, ha törlesztési járandóságát, beosztott hátralékait, közterhét fizetni akarja és még egyszerűen, de élni kíván mellette. Mert hogy 4—5 tagú család összes rendszer és rendkívüli kiadásait naponként kevesebb, mint 70 krajczárból csak kinnal fizetheti, annyi bizonyos. És még erre sem jut; hanem a 8 holdas kénytelen volna vállalatára, melyben egész éven át fáradt, de mely őt nem táplálta, még 11 frtot rá is fizetni. Nem feladatom a megoldás iránt javaslatot tenni, megtettem azt más alkalommal. Csak kettőt akarok e részben constatalni: az egyik, hogy most már a kincstárnak

ez ügyekkel közvetlen közelében foglalkozó közegei is belátják, hogy miután a hátralékokat úgy sem lehet a telepítvényeseken behajtani, a leghelyesebb lenne azokat egészen elengedni. De különben így is kérdéses, hogy a telepések hogyan fognak e hinárból kibontakozni. A másik, mit hangsúlyozni akarok, hogy most már világos a szerzett tapasztalatok tanulsága, mely úgy szól, hogy az állam egyáltalán nem alkalmas a telepítésekre.¹⁾ Ennek ha még szükség volna reá, újabb bizonyítékát szolgáltatta az által, hogy midőn legújában ismét telepített, de csak zselléreket, nem okult a késedelmes előírások és rossz adminisztráció által okozott bajokon, hanem a zsellérek tartozásának előírását ismét négy évvel később foganatosította, mint kellett volna, úgy hogy mikor a behajtás megindulhatott, már 8 félévi ráta volt hátralékban. Azt hiszem azért, hogy a nézetem szerint mulhatlanul szükséges telepítést jövőre az állam kellő ellenőrzés mellett bizza másra. Hogy kire és miként, azt megmondottam az alföldi munkás-mozgalmakról szóló értekezésemben, melyet az itt mondottak kiegészíteni alkalmasak.

A mi különben a telepítvényes kisgazda termelését illeti, az ily viszonyok közt természetesen nagyon külterjes. Gazdasági felszerelése csak a legszükségesebbet foglalja magában. Igavonó jószágá kizárólag a ló; ökör alig van egy párnak birtokában. A jobb módúak társulnak, hogy vetőgépet vehessenek közösen és asztagjaikat úgy rakják össze, hogy részre cséplő idegen gépet hozathassanak. Télen semmi foglalkozásuk nincs, mert az állattenyésztés nem ad nekik sok dolgot, házi iparral pedig nem bírnak. Tehát még munkacerejüket sem használják ki kellőleg, hanem a tengeri letörése és az őszi búza elvetése után tavaszig munkaszünetet tartanak.

Miután azonban télen is élni kell, tavasszal pedig a munka kiadással jár, az a szerencsétlen szokás kapott a népség

¹⁾ A felhozott okok szerintünk nem bizonyítják, hogy az állam nem alkalmas a telepítésre. A csanádmegyei nem sikerült telepítésekkel szemben ott vannak a múlt századi alvidéki telepítések, melyeket szintén az állam hajtott végre s melyek sikerültét sok száz virágzó község, több százezerre menő lélekszámmal, hirdeti. Nézetünk szerint a telepítésekre ma is határozottan az állam volna legalkalmasabb, csak hogy a feladat nagyságához mért eszközökkel kellene hozzá fogni s megválasztani jól az alkalmas egyént, kiben a kellő képesség és önzetlen buzgóság egyaránt meglegyen.

között lábra, hogy gabonáját még jóval az aratás előtt ugy, a hogy veszik, előre eladja, valóban csoda, hogy ily körülmények közt megvan és nagyon érthető, ha folyton hátralékos a kincstárral szemben, melynek nem kis része van abban, hogy ilyen ez a nép. És ezt a népet bizonyára nem fogja megjavítani, ha egyfelől korteskedésre használják fel, másfelől pedig több ezer számra perlik tagjait, úgy, hogy oly nagy járásbiróságuk, mint az aradi, melynél 6 albiró van, már képtelennek valja magát az ily perek elintézésére.

Gazdasági ismeretei e népnek valóban hiányosak, olyanok, a minőket apáitól örökölt. Sok előítélet és téves hagyomány gátolja abban, hogy a jó példát kövesse. Oly gazdag megye, mint Csanád, gondoskodhatnék róla, hogy legyen a kisebb gazdákat oktatni hivatott földműves iskolája.

Az állattenyésztés e megye területén általában az iránta joggal táplálható magasabb igényeknek épenséggel nem felel meg. Az uradalmakban és nagyobb gazdaságokban általán szépen halad és magas fejlődési fokon áll, mert nemcsak a lótenyésztéssel mutatnak fel szép eredményeket, hanem a szarvasmarhatenyésztés is, sőt egyes helyeken, névszerint a kevermesi uradalomnak vizesi pusztáján a juhászat is igen ok-szerűen üzetik és ott a finom juhászat állománya 5 — 6000 drb. közt változik. De a kisebb gazdák állattenyésztése körében csak a lótenyésztés tűnik ki, a mi ez esetben, oly közel Mezőhegyeshez, nagyon természetes és nem érdem, mert hiszen annak hatása hasonlíthatlanul távolabb eső vidékeken is érezhető. Hanem már a szarvasmarha-tenyésztés bizony sok kívánni valót hagy hátra. Ennek okát is főleg az képezi, hogy a tagosítások folytán a legelők felosztattak, azok pótlásáról pedig mind-ezideig nem gondoskodott senki.

Bizonyos mértékben kivételt képez ezen, mint sok más tekintetben Makó, hol a lakosság aránylag nagyszámú jószág-állományát mesterséges takarmánnyal tartja és majdnem minden gazdának van kisebb-nagyobb területe herével bevetve. Azon kívül természetnek rozst és zabot zöldtakarmánynak, továbbá bükkönyt és muhart, nemkülönben jelentékeny területen takarmányrépát. Nagy-Lakon a lótenyésztéssel szintén kitűnő eredményeket érnek el, vannak esetek, hogy a gazdák lovaikért 600 — 800, sőt ezer forintot is kapnak. Itt is fel van osztva a legelő, de egyes gazdaszövetkezetek járandóságaikat

nem szántják fel, hanem közösen legelőnek használják. Azért a szarvasmarhatenyésztés itt nem is nyújt oly szomorú képet, mint másutt a megyében. Már például Battonyán az napról-napra hanyatlik. Sok helyen ugyanez áll a sertéstenyésztésre nézve is, kivételek természetesen e tekintetben is vannak. A juhtenyésztés általában el van hanyagolva a kisgazdaságokban. Az 1884. évi összeírás szerint Csanádmegyében 28.474 drb ló, 31.275 drb. szarvasmarha, 43.230 drb. juh és 54.155 darab sertés találtatott. A szarvasmarhatenyésztés emelésén a megyei gazdasági egyesület elismerésre méltó módon buzgólkodik, de eddig nem nagy sikerrel. A baromfi-tenyésztés főleg Makón honos, hol évenként igen nagyszámú ludat és libát hizlalnak és azt szélesebb körökben árúsítják el. Ezenkívül jelentékeny újabban innen a tojáskivitel is. A halászat nem virágzik, mert a Marosban szerfelett sokféle hal van ugyan, de oly kis mennyiségben, hogy a halfogás a helybeli szükségletet sem képes fedezni. A méhészet szintén igen kevésbé karoltatik fel, a selyemtermelés éppen elhanyagoltatik, pedig sok szegény családnak adhatna élelmet e vidéken.

A mily bőven foglalkoztam Csanádmegye földművelési viszonyainak ismertetésével, iparával és kereskedelmével ép oly hamar készen lehetek. Ha a mezőhegyesi nagyobb gyárakat és a néhány kivételre is dolgozó gőzmalmot, továbbá egy-két tégláégetőt nem tekintjük, mondhatni, hogy Csanádmegyének gyáripára egyáltalán nincs. Kézműipara és kereskedelme kizárólag a helyi szükséglet kielégítését tartja szemel előtt. Egyedül néhány jobb kovács emelkedik a középszerűségeen felül, a kik kitűnő ekéket készítenek, melyek távolabb vidékekre is elszállíttatnak. Különben az iparosok minden nagyobb becsvágy nélkül dolgoznak, azért az ipar fejlődését nem is lehet ott észlelni. Sokan közülök a földműveléssel is foglalkoznak, mert másként nem tudnának megélni. Ezen pangás oka különben a helyzetben gyökeredzik. A népnek valami nagy ipari szükségletei nincsenek. Az értelmiség pedig aránylag kicsiny és annak is nagy része Aradra vagy Szegedre és újabban gyakorta Budapestre jár, hol bevásárlásait rendszeresen eszközli. A házi ipar azelőtt itt is nagyobb volt, de az újabb időben nagyon hanyatlott. A szövést, fonást általában folytatják az asszonyok, most inkább ponyva- és zsákanyagokhoz készítenek fonalat. A tótoknál Nagy-Lakon és a szerbeknél

Battonyán a szövet és a finom rácvászon-készítést még leginkább feltalálhatni. A gabonakereskedés Makón kiválóbb fontossággal bír. Oriási mennyiségű, kitűnő minőségű búza kerül évenként a piacra, szintugy az odavitt hagymának és zöldségnek tömege is igen nagy.

A kereskedelem egyik főágát a hitel és pénzgazdaság képezi. E tekintetben Csanádmegyében sok örvendetes, de sok beteges jelenség is mutatkozik. Makón például a hitelviszonyok teljesen kielégítők s az ottani három pénzintézet és egy szövetkezet nem olcsó, de mégis tűrhető kamatra ad pénzt, mert a jelzálog-kölcsönért 6—7, a váltókért 6—8°/_o-ot kell fizetni. A javulás e részben kétségtelen mert még nem régen csak uzorás-kamatra lehetett pénzt kapni és a nép mégis gyarapodott, a mi fényesen tanuskodik életrevalósága mellett. De másutt a megyében bizony hallhatók panaszok. Vannak uzorások is egyes falukban, de a nagyobb községekben nem az ottani, hanem némely torontálmegyei takarékpénztárak ügynökei és közbenjárói nyuzzák a lakosságot. Jelzálogra adnak kölcsönt, de e mellett, hogy visszleszámítolásra alapul felhasználhassák, váltót is vesznek a néptől és a közvetítésért 10—20°/_o-ot vonnak le a tőkéből maguknak. A nép nemcsak a telepés községekben, hanem másutt is, például Battonyán, el van adósodva. A mint ebből is látható, itt sok tekintetben rohadt állapotok vannak. Csanádmegyében az idei felvétel szerint 627 kereskedő és 2.239 iparos van. Ezek mintegy két ötöde Makón lakik, ezután a nagylaki, battonyai, makói és végül a kovácsházi járás következik. Ipari segédmunkás van 2468, az egyes részek sorrendje itt ugyanaz, mint felebb, azon különbséggel, hogy a nagylakit megelőzi és pedig nagyon a battonyai járás, mivel Mezőhegyes a maga gyáraival ahhoz tartozik. Ipartestület Battonyán és Makón van. Nagy-Lakon ellenben nem tudott megalakulni. Csanád megyében egy bank, négy takarékpénztár és öt szövetkezet létezik. Csanádmegye Makó kivételével, mely a szegedi bankfiókhoz van beosztva, az aradinak kerületéhez tartozik. Csanádmegye községei közül csak négynek, Makónak, Battonyának, Nagylaknak és Tornyának vannak országos vásárai, melyek különösen az állatkereskedés szempontjából bírnak jelentőséggel. Nevezetesen Makón a felhajtott és eladott lovak és sertések száma gyakran egy pár ezerre

megy. Mezőhegyesnek vasárnap tartott heti piacjai az egész vidék forgalmára nagy befolyással vannak.

A közlekedés eszközei Csanádmegyében sokáig hiányosak voltak. Évtizedeken át vajudott itt egy vasut létesítésének kérdése, de azt egész a legujabb ideig nem tudták megoldani. Ez csak akkor sikerült, midőn a csanádiak az arad-megyeieekkel szövöttek e célból. A kezdeményező e részben is Lonovics József főispán volt, ki midőn hivatalát elfoglalta, 1879 őszén a vasut ügyében értekezletet hívott össze. Ekkor azonban csak az arad-makói vonal kiépítéséről volt szó, melylyel Battonya szárnyvasut által köttetett volna össze. A makói érdekeltség azonban nagy sulyt fektetett arra, hogy Szőregnél a volt osztrák államvasuttal csatlakozás létesíttessék. E végből felajánlotta uj marosi hidját, mely könnyen volt a vasut átkelésére felhasználható. A következő évben a megye 50.000 forintot a közmunkaalapból részvények vásárlására és tiz esztendőn át évenként 20,000 forintot szavazott meg, melyhez Makó a hidon kívül 200.000, a többi csanádmegyei községek és érdekeltek 204,000, az aradi érdekeltek 100.000, az állam összesen 510.000 forinttal járultak. A törvényhozás e vasut engedélyokmányát 1881. május havában tárgyalván, az ugyanaz évi 47 t.-cz.-kel becikkelyeztetett. Az egész vasut május 16-án adatott át a forgalomnak. Hossza az arad-szőregi fő- és a mezőhegyes-kétegyházi szárnyvonálnak 141 kilométer, építése pedig 3 millió forintba került, melynek fele törzs-, fele pedig elsőbbségi részvények útján szereztetett be. A csanádi vaspálya egyike az ország legszebb és legjövödelmezőbb vidéki vasutainak, mely miután az arad-körösvölgyi vasutal nem régiben egyesült, a befektetett tőkének, gazdag vidéke levén, mely azt forgalommal folyton ellátja, hatos kamatait évről-évre meghozza.

A szegényügyről sincs kellő gondoskodás, kivéve egyes helyeken, mint például Makón, hol a koldulás el lévén tiltva, a szegények a városi menházban ápolatnak és az elaggott polgárok szerény ellátásban részesülnek. De már például Nagylakon azzal nem törődik senki sem. Az előljáróknak nincs érzékük a humanismus iránt, sok jóakarát és terv ment füstbe közbösségük miatt. Tót koldus alig létezik, mig az oláh koldusok száma elég nagy, a kik aztán házalnak, holott a szegények háza kevesebbe kerülne. Vannak ez ügyben régi kész tervek

és képviseleti határozatok, de a poros akták közt hevernek. Másutt is hasonlók e viszonyok. A megye az elmúlt évben szavazott meg az árvatári tartalékalapból 50.000 forintot egy Makón létesítendő fi- és leányárva-ház építési költségeire és pedig az árvaszék javaslatára, a mi nagy hiányt van hivatva pótolni. Legnagyobb küzdelme Csanádmegyének a közművelődés terén van, hol bizony még szerfelett sok hiányzik és sok a teendő. Nem vádolok érte senkit sem, mert a viszonyok csakugyan olyanok voltak és részben ma is olytermészettel bírnak, hogy minden vagyonosság mellett is nehéz a műveltség napjának sugarait a nép alsó rétegeinek mélyeibe levezetni. A lakosságnak nagy része a legtöbb város területén a tanyákon lakik, a pusztákon mint cseléd és munkás van alkalmazva, a telepese községek pedig szegények, azonban a kincstár fájdalom annak idején nem gondoskodott eléggé a nép nevelésének eszközeiről.

A folyóévben a megye területén 120 iskola létezett, melyből állami hat, községi 33, magán jellegű négy, a többi felekezeti volt, 185 rendes és 8 segéd-tanítóval. A 22.265 tanköteles közül iskolába és pedig a mindennapi tankötelesek közül 1568, az ismétlők közül 3.425, összesen tehát 4.993 nem járt iskolába, a mi mintegy 22 és fél százalékot tesz. Mindenesetre elég, de ha meggondoljuk, hogy az iskolák száma már legközelebb kétszerezését fogja tenni az 1869-ben fennállottaknak, s hogy a haladás e részben, ha nem is rohamos, de folyton észlelhető, akkor nem kell a reményről letenni, hogy az állapotok e részben is kielégítőek lesznek már a legközelebbi jövőben. Az iskolák a a törvénynek mindinkább megfelelő felszereléssel bírnak. Fel-tűnő azonban, hogy azokban gazdasági érdekekre mily kevés sulyt fektetnek. Így például 120 iskola közt 96-ban a házi ipart sem tanítják, 23-nak nincs faiskolája, pedig bizony egy kevés kézi ügyesség nagyon ráférne erre a népre, mely az évnek nagyrésztét tétlenül tölti. Makón polgári iskola is van de nem igen látogatják. Középiskola nincs a megye területén, mert a tanulók száma kevés, ezek pedig Szegeden, Aradon és ha a német szóra is sulyt fektetnek, más hazai nagyobb városba mennek. Általában nagyon helyesen teszi a megye, ha arra hat, a mint teszi is, hogy első sorban a községi előljárók bir-janak kellő érzéssel a szellemi és erkölcsi fejlődés iránt, mert annak szélesb körben való terjesztésére közvetve és jó példájuk

által közvetlenül leginkább ők vannak hivatva és feladatuk e részben nem könnyű, mert még ott is, a hol a nép jóindulatú, a gazdálkodási hajlam jobban van abban kifejlődve a műveltségre való törekvésénél, s az első pitypalaty hallatára üresek maradnak az iskolák. Az a társadalmi élet a külterjes gazdasági viszonyoknak megfelelő.

A középosztálynak minden nagyobb mezővárosban van egy gyűlhelye, a casino, hova lapot olvasni, társalogni és szórakozni járnak. Két éve 1889-ben egy közművelődési egyesület, a csanádmegyei régészeti és történelmi társulat is alakult itt 165 taggal, melynek első sorban az a rendeltetése, hogy a megye történetének adatait gyűjtse össze. Első évkönyve már meg is jelent. Van a megyében Makón egy már évtizedekkel ezelőtt keletkezett és Battonyán újabban létesült hírlap és az előbbi városban egy jól felszerelt könyvnyomda. Egy nagy része a birtokosságnak az itteni városok társas életében nem vesz részt, hanem künn a pusztaságon külön köröket képez, melyek rendes gyűlhelylyel nem bírnak, hanem a tömeges látogatásokban, névnapok és más ünnepek megülésében ad életjelt magáról. Azelőtt ez a pusztai társas élet meglehetősen élénk, sőt zajos volt és egészen elfajult, mert nagyon is heves lüktetése nem tartotta meg a kellő határokat. Sok birtokos család lett ennek az életmódnak áldozata, a mit valamint általában a hasonló szomorú jelenségeket a magyar középosztály fennállásának és egészséges fejlődésének érdekében eléggé sajnálni nem lehet. És Csanádmegyében az ily állapotok annál veszélyesebbek, mert hiszen köztudomású dolog, hogy annak léte minden újabb közigazgatási rendezkedés alkalmával kockán van. Az oly tünetek, mint a melyekre utaltam s főleg értelmes és vagyonos középosztályának meggyengülése könnyen végzetes lehet fennállására. Pedig én azt hiszem, kár lenne ez ősi megyét megszüntetni, nemcsak a nevéhez fűződő tiszteletreméltó hagyományok miatt, hanem azért is, mivel az országnak — a mint kimutattam — egyik legsűrűbben lakott megyéje, hol azonban oly külterjes viszonyok vannak, melyek az észlelhető népszaporodás mellett, tanuság reá a battonyai munkás zendülés, veszélyesek lehetnek. A belterjesebb kulturális feladat pedig nem oldható meg valamely távoli központból és olyanok által, kik magán a népen is, melyet értelmileg művelni

és erkölcsileg emelni akarnak, nem csüggenek benső és odaadó szeretettel s a kik iránt abban nincs meg a kellő ragaszkodás, tisztelet és bizalom. Csanádmegye kissé belterjesebb cultura mellet igen jelentékeny megyéjévé válhatik az országnak, s az oly értelmes, törekvő, és a haladás iránt sok irányban érzékkel bíró város, mint a minő Makó, megérdemli, hogy magyar eredetű városok tekintetében ugy sem gazdag hazánkban, a modern műveltség magaslatára emeltessék.

MEGYEI MONOGRAFIÁK.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTA A XIX. SZÁZAD VÉGÉN.

KÖZREBOCSÁTJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NEMZETGAZDASÁGI
ÉS STATISZTIKAI BIZOTTSÁGA.

AZ ELSŐ KÖTET TARTALMA :

(Az egyes monografiák a zárjelben jegyzett árákon külön is megszerezhetők)

- I. † GRÜNWARD BÉLA : Zólyom megye (30 kr.)
- II. SZMRECSÁNYI ÁRISZTID : Liptó megye (20 kr.)
- III. DR. PISZTÓRY MÓR : Pozsony városa .. . (50 kr.)
- IV. SVÁBY FRIGYES : Szepes megye (30 kr.)
- V. IFJ. KUBINYI MIKLÓS : Árva megye (40 kr.)

Az egész kötet ára 1 frt 50 kr.

BUDAPEST, 1892.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA